

บทที่ 2

ภูมิหลังชาติพันธุ์เขมร

บทนี้จะอธิบายความให้เห็นถึงความเป็นมาของชาติพันธุ์เขมร โดยอธิบายให้เห็นถึงจุดเริ่มต้นของชาติพันธุ์ว่าเกิดขึ้นและเป็นมาอย่างไร เคลื่อนย้ายเผ่าพันธุ์มาจากแหล่งใด และมาอยู่ในถิ่นที่อยู่ปัจจุบันทั้งที่อยู่ในแผ่นดินไทยและแผ่นดินส่วนอื่น ๆ ในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ได้อย่างไร และบทนี้ยังจะได้อธิบายให้เห็นถึงความเชื่อมโยงเกี่ยวเนื่องกันระหว่างชาติพันธุ์เขมรกับแผ่นดินไทย ดังมีรายละเอียดต่อไปนี้

ความเป็นมาของชาติพันธุ์เขมร

ความเป็นมาของกลุ่มชาติพันธุ์เขมรมีอยู่หลายแนวคิด แต่ละแนวคิดต่างแสดงข้อมูลให้เห็นผลในทิศทางที่แตกต่างกันไป ทั้งนี้ปัจจัยสำคัญคือมุมมองของข้อมูลที่น่ามาอ้างอิง ผู้วิจัยจึงนำแนวคิดเรื่องความเป็นมาของชาติพันธุ์เขมร มานำเสนอใน 3 แนวทาง ดังต่อไปนี้

ตำนานความเป็นมาของชาติพันธุ์เขมรในราชพงศาวดารกรุงกัมพูชา

กลุ่มชาติพันธุ์เขมร เป็นกลุ่มมนุษยชาติที่มีอยู่ในโลกสมัยศักราชบรรพชาติหนึ่ง และเป็นกลุ่มชาติพันธุ์ที่เก่าแก่ที่สุดในจำนวนชาติพันธุ์ทั้งหลายที่อาศัยอยู่ในดินแดนสุวรรณภูมิ นักวิชาการยังไม่สามารถชี้ชัดลงไปได้ว่ากลุ่มชาติพันธุ์เขมรมีการสืบเชื้อสายมาจากไหน ซึ่งยังเป็นข้อถกเถียงในวงวิชาการอยู่มากด้วยเหตุที่ว่ายังไม่ปรากฏหลักฐานที่แน่ชัด เอกสารบางฉบับอธิบายความว่าชาติพันธุ์เขมรสืบเชื้อสายมาจากชาติพันธุ์มอญที่เป็นชนชาติกลุ่มหนึ่งที่แตกแยกออกมาจากดินแดนของจีน และมาผสมข้ามสายพันธุ์กับเลือดเขกอินเดียนจึงมีลักษณะคล้ายคลึงมอญดั้งเดิม และชนชาตินี้ได้อพยพจากฝั่งทะเลอ่าวเบงกอลข้ามคาบสมุทรมมาตั้งรกรากอยู่ในประเทศกัมพูชาและบางส่วนของประเทศไทยในปัจจุบันนี้ (สิริ เปรมจิตต์, 2480, หน้า 5)

ราชพงษาวดารกรุงกัมพูชาได้กล่าวถึงกำเนิดชนชาติเขมรที่ขัดแย้งออกไปจากความข้างต้น (เรื่องเขชนันต์, 2460, หน้า 9 - 10) โดยกล่าวว่าชาติพันธุ์เขมรสืบเชื้อสายมาจากชนชาติจาม โดยพงศาวดารกรุงกัมพูชาได้อธิบายไว้ว่าครั้งหนึ่งมีกษัตริย์จามพระองค์หนึ่งทรงพระนามว่า “อัสไชยราช” พร้อมด้วยเสนามาตย์ราชบริพาร 500 คน ได้เสด็จลงเรือสำเภาเพื่อประพาสทะเลหลวง ครั้นถึงกลางมหาสมุทรสำเภาที่ประทับเกิดถูกพายุพัดกระหน่ำอย่างรุนแรงจนสำเภาไปชนกับภูเขาดงรัก เรือสำเภาเสียหายอย่างหนักจนไม่อาจซ่อมแซมได้ พระเจ้าอัสไชยราชจึงไม่สามารถเสด็จกลับพระนครได้ จึงมีบัญชาให้สร้างเมืองใหม่ขึ้นที่ฝั่งทะเลใกล้กับเกาะโคกหมัน และ

ได้ปกครองเมืองใหม่แห่งนี้เรื่อยมา เป็นเวลา 50 ปี และได้มีพระราชบุตรที่มีพระนามว่า “กระวาพราข” จนกระทั่งพระเจ้าอัสไซราชมีสิริอายุได้ 70 ปีก็เสด็จสวรรคตลง พระเจ้ากระวาพราขก็ได้ขึ้นครองราชย์สมบัติแทน

หลังจากพระเจ้ากระวาพราขสวรรคตลงก็ได้มีกษัตริย์พระองค์อื่น ๆ สืบสัดดวงษ์ต่อเนื่องกันมาเป็นลำดับ จนมาถึงพระมหากษัตริย์พระองค์หนึ่งพระนามว่า “พระเจ้าอาทิตย์วงศ์” ซึ่งเป็นผู้ปกครองเมืองอินทปรีตบุรีมีพระราชโอรส 4 พระองค์ พระเจ้าอาทิตย์วงศ์ได้จัดให้พระราชบุตรทั้ง 4 องค์ให้ไปครองเมืองต่าง ๆ ที่อยู่รอบมหานครทั้ง 4 ทิศ ในพระราชบุตรทั้งหมดมีพระราชบุตรองค์กลางที่พระนามว่า “พระทอง” ได้ไปครองเมืองทางด้านทิศใต้ ส่วนพระราชบุตรองค์เล็กด้วยความที่ยังทรงพระเยาว์พระเจ้าอาทิตย์วงศ์จึงให้ประทับอยู่ในพระนครกับพระองค์ เมื่อเป็นเช่นนี้พระราชบุตรทั้ง 4 พระองค์ก็เป็นอย่างเช่นสามนตราข (อ่านว่า สาม-น-ตะ-ราข แปลว่าเจ้าผู้ครองแคว้นใกล้เคียง, เจ้าประเทศราช) ครั้งเมื่อถึงฤดูทศมาสก็เข้ามาถวายบังคมพระราชบิดามิได้ขาด

เวลาที่ได้ผ่านไปหลายปี ครั้นเมื่อถึงฤดูทศมาสที่พระราชบุตรและสามนตราขต่าง ๆ จะต้องมาเข้ากราบถวายบังคมพระเจ้าอาทิตย์วงศ์เหมือนดังที่เคยปฏิบัติมา แต่ครั้งนี้พระเจ้าอาทิตย์วงศ์ทรงประชวรและมีพระอาการหนักไม่สามารถที่จะออกท้องพระโรงให้พระราชบุตรและสามนตราขทั้งหลายเข้าเฝ้าถวายบังคมได้ดังเดิม พระอาทิตย์วงศ์จึงได้ตรัสให้พระราชบุตรองค์เล็กออกมารับสามนตราขแทนพระองค์ ณ ท้องพระโรงในพระมหาปราสาท และเมื่อถึงเวลาออกท้องพระโรงพระราชบุตรองค์เล็กมีความคิดว่าเพื่อให้สามนตราขทั้งหลายได้เห็นว่าตนเองเป็นผู้แทนพระมหากษัตริย์และให้เป็นไปตามโบราณราชประเพณี พระองค์จึงได้เสด็จขึ้นไปประทับบนบันลัภ์ของพระบิดา และสามนตราขทั้งหลายก็เข้าถวายกราบบังคม เมื่อเสร็จพิธีเหล่าสามนตราขก็พากันกลับไปยังเมืองของตน

ทางด้านพระทองเมื่อเสด็จกลับถึงพระนครของตน พระทองได้ตรัสกับมุขมนตรีว่าบัดนี้ “พระราชบิดาได้ทรงมีพระกรุณายกพระอนุชาธิราชให้ครองพระนครหลวงเป็นใหญ่กว่าเราทั้งหลาย ซึ่งถึงแม้แต่เป็นเชษฐาก็ต้องกราบถวายบังคมดังนี้ไม่ควรเลย” พระทองและเหล่ามุขมนตรีทั้งหลายจึงได้มีความเห็นว่าควรยกทัพกลับไปโจมตีพระนครหลวง เมื่อพระเจ้าอาทิตย์วงศ์ได้ทรงทราบข่าวพระทองได้ยกทัพมาล้อมเมืองหลวงก็ทรงพระพิโรธ พระราชบุตรองค์เล็กจึงได้กราบบังคมทูลอาสาออกไปพบกับพระทอง และเมื่อได้พบกับพระเชษฐาก็ได้กราบทูลในเรื่องที่พระทองสงสัยเกี่ยวกับการยกราชสมบัติว่า “พระราชบิดาจะได้ทรงมอบราชสมบัติให้แก่กระหม่อมฉันนั้นหามิได้ คือพระราชบิดาทรงพระประชวร จึงโปรดเกล้าฯ ให้กระหม่อมฉันออกมารับสมเด็จพะเชษฐาและสามนตราขแทนพระองค์เท่านั้น” เมื่อพระทองได้ฟังก็สิ้นความโกรธและเปลี่ยนเป็นความกลัวต่อ

พระราชอาญาของพระบิดาที่ตนเองยกทัพมาประชิดพระนคร และได้ผ่อนวอนให้พระอนุชาไปกราบทูลต่อพระราชบิดาอย่างไร้ได้รับพระราชอาญา

และเมื่อพระราชบุตรองค์เล็กกลับมาเข้าเฝ้าพระราชบิดาและกราบบังคมทูลขอให้งดลงพระอาญาต่อพระเชษฐา แต่พระเจ้าอาทิตย์วงศ์ไม่ยอมยกพระราชอาญาให้ และได้ตรัสสั่งให้เสนาอมาตย์ไปจับกุมตัวพระทองไปสำเร็จโทษ พระราชบุตรองค์เล็กและเหล่าอมาตย์ได้กราบบังคมทูลแถลงว่า “พระทองนั้นมีความผิด สมควรรับพระราชอาญาถึงประหารชีวิตโดยแท้ แต่ทว่ามีความชอบต่อราชการแผ่นดิน ด้วยนครฝ่ายทิศทักษิณพระทองเป็นผู้รักษา ได้ปกครองชาวประชาให้อยู่เย็นเป็นสุข หาได้กระทำให้ราษฎรได้ทุกข์หรือเดือดร้อนแต่อย่างใด ข้าพระพุทธเจ้าทั้งปวงเห็นว่า พระราชบุตรผิดแต่หนึ่งครั้งพลั้งแต่หนึ่งคราว สมควรจะโปรดพระราชทานชีวิตไว้เพียงแต่สอนให้ทราบความผิดสักครั้งหนึ่งก็จะเป็นการควรอยู่” สมเด็จพระอาทิตย์วงศ์ทรงตรัสว่า “ถ้าลูกคนไหนไม่ตั้งอยู่ในความซื่อสัตย์กตัญญูแล้วก็ไม่อยากได้ยินชื่อเสียงเลย จะเอาไว้ให้อยู่ใกล้ซิดนานต่อไปไม่ได้ เพราะได้เกิดมีเรื่องแตกร้างความสามัคคีต่อกันดังนี้เสียแล้ว ต้องตัดผมและขับไล่ให้ออกจากบ้านเมืองไปเสีย” เหล่าอมาตย์จึงได้นำกำลังทหารออกไปยังที่ประทับของพระทอง แล้วจับพระทองกับพวกพ้องทั้งชายหญิงตัดผมที่เกล้ามวยออกและขับไล่ให้ออกไปให้พ้นจากเมือง

เมื่อพระทองกับบริวารถูกขับออกจากเมือง ก็พากันเดินไปในป่าทางทิศใต้จนสิ้นเขตพระนครก็ยังไม่พบทำเลที่เหมาะสมแก่การตั้งเป็นหลักแหล่งอยู่อาศัย จึงพากันเดินต่อไป เหล่าเสนาอมาตย์ที่มาขับไล่พระทองเห็นว่าพระทองกับพวกได้ออกไปไกลพ้นอาณาเขตพระนครแล้วจึงกลับมาราบบังคมทูลพระอาทิตย์วงศ์ และพระองค์ก็ได้ให้พระราชบุตรพระองค์เล็กไปครองเมืองด้านทิศใต้แทนพระทอง

ฝ่ายพระทองกับครอบครัวและพวกพ้องเดินมาถึงโคกหมันที่อยู่ติดกับเขตแดนของพวกจาม พระทองได้สั่งให้ทุกคนหยุดพักเพื่อขนานซื้อ ที่ตรงนั้นจึงเรียกกันว่า “บ้านครัวจาม” (สันนิฐานว่าเมื่อเวลาผ่านไปชาวบ้านเรียกเพี้ยนว่า “กุขาน” หรือ “กูขันธ”) พระทองก็ได้สั่งให้สร้างพลับพลาที่ประทับบริเวณนั้น ส่วนบรรดาครอบครัวที่ตามเสด็จมาก็ได้แยกย้ายกันออกไปตั้งบ้านเรือน จากนั้นพระทองก็ได้ทรงทำไมตรีเป็นมิตรกับกษัตริย์จาม เมื่อเวลาผ่านไปได้ระยะหนึ่งพระทองกับกษัตริย์จามก็เกิดแตกสามัคคีกันขึ้น พระทองได้ยกทัพไปขับไล่กษัตริย์จามจนต้องหนีไปอยู่ที่เมืองจำปาศักดิ์

ครั้นอยู่ต่อมาวันหนึ่งพระทองได้ชวนมหาเดเล็กเสด็จประพาสหาอันตรายที่เนินโคกหมัน เมื่อถึงเวลาบ่ายน้ำทะเลก็ขึ้นมาจนท่วมหาอันตราย พระทองจะเสด็จกลับเมืองก็ไม่ได้จึงจำต้องประทับรออยู่ที่บริเวณนั้น จนถึงเวลาตีสอง นางทาวดีกุมารีซึ่งเป็นราชบุตรของพระยานาคได้นำบริวารที่ลี้ภัยแปลงกายเป็นมนุษย์ขึ้นมาเล่นยังหาอันตรายตามปกติ ฝ่ายพระทองเมื่อได้ทรงเห็นนาง

ท้าวติงกรวาทมีรูปโฉมงามจึงผูกใจสมัครรักใคร่ขอเป็นไมตรี ฝ่ายนางนาคก็พึงพอใจต่อพระทองด้วยเช่นกัน นางท้าวติงกรวาทจึงได้บอกกับพระทองให้กลับไปจัดเครื่องราชบรรณาการนำมาถวายพระราชบิดาแล้วอีก 7 วันมาพบกันที่เนินโคกหมันแห่งนี้ จากนั้นนางนาคก็กลับลงไปยังนาคพิภพ และไปกราบทูลพระยาอุทวงศ์พระราชบิดา

เมื่อครบ 7 วัน พระทองก็ทรงจัดสรรเครื่องราชบรรณาการ พร้อมด้วยเสนาอมาตย์และข้าราชการบริวารเสด็จมาประทับรออยู่ที่เนินโคกหมัน พระยาอุทวงศ์จึงได้พาพระราชบิดา พร้อมด้วยพระบรมวงศานุวงศ์และเหล่าเสนาอมาตย์ขึ้นมาพบกับพระทอง และพระยาอุทวงศ์ก็ยกนางท้าวติงกรวาทให้เป็นเทพีในพระทอง จากนั้นพระยานาคก็ได้ตำแดงฤทธิสูบน้ำในมหาสมุทรบริเวณโคกหมันให้แห้งลง และเนรมิตพระนครราชธานี มีป้อมปราการอันโอฬาร และให้พระทองเป็นพระเจ้าแผ่นดิน โดยเปลี่ยนพระนามว่า “พระบาทสมเด็จพระเทวัญอัสสัรย์” และได้เปลี่ยนพระนามของนางท้าวติงกรวาทที่เป็นอัศวินเหาะของพระทองว่า “ท้าวติบรมบพิตร” ด้วยเมืองใหม่แห่งนี้เกิดจากฤทธิของพระยานาคเป็นผู้เนรมิตจึงเรียกขานสืบต่อกันว่า “กรุงกัมพูชาธิบดี”

ประวัติศาสตร์เกี่ยวกับชนชาติเขมร เริ่มปรากฏชัดขึ้นในราวศตวรรษที่ 6 แห่งพุทธศักราช คือมีพราหมณ์ชาวอินเดียคนหนึ่งชื่อว่า “โกญจัญญะ” อพยพเข้ามาอยู่ในดินแดนที่เป็นประเทศกัมพูชาในปัจจุบันนี้ พราหมณ์โกญจัญญะได้นำพระยาขอมเป็นชายา และได้ตั้งตนเป็นพระเจ้าแผ่นดินในอาณาจักรหนึ่งชื่อว่า “วันธปุระ” ต่อมาได้มีพราหมณ์ชาวอินเดียอีกคนหนึ่งชื่อว่า “กัมพู” ได้มาตั้งอาณาจักรขึ้นอีกแห่งหนึ่งชื่อว่า “กัมพูระ” (ต่อมาได้กลายเป็น “กัมพูชา” “กัมพู” หรือ “กัมพูชา” ที่ฝรั่งเรียกว่า “Cambodge” อาณาจักรทั้งสองได้ทำการรบราฆ่าฟันผลัดกันแพ้ผลัดกันชนะมาหลายศตวรรษ ในราวศตวรรษที่ 11 แห่งพุทธศักราช ทางอาณาจักรวันธปุระที่มีกำลังเข้มแข็งมากกว่าจึงได้รับชัยชนะ แต่มาถึงศตวรรษที่ 12 ทางอาณาจักรกัมพูระที่สะสมกำลังได้มากก็เป็นฝ่ายชนะบ้าง อาณาจักรทั้งสองผลัดกันแพ้ผลัดกันชนะมาเป็นเวลาช้านาน

ต่อมาใน พ.ศ. 1345 อาณาจักรทั้งสองก็รวมกันเป็นอาณาจักรเดียวกัน โดยความสามารถของพระเจ้าแผ่นดินพระองค์หนึ่งพระนามว่า “ชัยวรมันที่ 2” พระองค์นี้นับว่าได้ทำประโยชน์อันยิ่งใหญ่ในแง่ชาติพันธุ์เขมรอย่างยิ่ง กล่าวคือพระองค์ขึ้นครองราชสมบัติในระหว่าง พ.ศ. 1345 ถึง พ.ศ. 1412 รวมเป็นเวลาถึง 67 ปี นักวิชาการประวัติศาสตร์ยอมรับรองว่า พระองค์เป็นผู้ตั้งมหาอาณาจักรกัมพูชา แต่ต่อมาใน พ.ศ. 1420 ราชวงศ์ของพระเจ้าชัยวรมันที่ 2 ก็ถึงกาลอวสาน โดยมีพระเจ้าแผ่นดินราชวงศ์ “อินทวรมัน” ขึ้นมาครองราชสมบัติแทน ราชวงศ์อินทวรมันครองราชสมบัติอยู่ถึง 120 ปี (ระหว่าง พ.ศ. 1425 – 1545) คือตั้งแต่พระเจ้าอินทวรมันที่ 1 ถึง พระเจ้าอินทวรมันที่ 3 ในระหว่าง 120 ปีนี้ได้มีการสร้างศิลปกรรมขึ้นมามากมาย เช่น นครธม โบสถ์ศิวน และโบสถ์พราหมณ์ เป็นต้น ราชวงศ์ที่ขึ้นมาครองราชสมบัติต่อคือราชวงศ์ “สุริยวรมัน” ในระหว่างพระเจ้า

ชัยวรมันที่ 2 มาจนถึงพระเจ้าสุริยวรมัน ประเทศกัมพูชามีความเจริญรุ่งเรืองมาก มีอาณาเขตกว้างใหญ่ประมาณ 1 ใน 3 ของแหลมอินโดจีนในยุคนี้ชาติพันธุ์เขมรได้เข้ามาปกครองแคว้นต่าง ๆ ที่เป็นพื้นที่ของประเทศไทยในสมัยปัจจุบัน เช่น แคว้นเชลียง (สุโขทัย) แคว้นละโว้ (ลพบุรี) แคว้นสุพรรณภูมิ (อุททอง) แคว้นลำภูญชัย (หริภุญชัย) ที่เป็นดินแดนของไทยในปัจจุบันนี้ก็เป็นดินแดนส่วนหนึ่งของราชอาณาจักรกัมพูชา

ระหว่างที่อาณาจักรกัมพูชาที่ชาติพันธุ์เขมรปกครองกำลังเจริญรุ่งเรือง ในราว พ.ศ. 1557 ได้มีกษัตริย์พม่าองค์หนึ่งที่มีนามว่า “พระเจ้าอนुरुท” ได้กรีธาทัพขยายอาณาเขตเข้ามายึดครองเมืองต่าง ๆ ที่เป็นประเทศราชของเขมร เช่น แคว้นเชลียง (สุโขทัย) แคว้นละโว้ (ลพบุรี) แคว้นสุพรรณภูมิ (อุททอง) แคว้นลำภูญชัย (หริภุญชัย) (เมืองทั้งหมดนี้เป็นเมืองของไทยในปัจจุบัน) นับแต่พระเจ้าอนुरुทของพม่าได้กรีธาทัพมารุกรานเขมรในราวพุทธศตวรรษที่ 15 เขมรก็เสื่อมอำนาจลงโดยลำดับ ต่อมาในราวพุทธศตวรรษที่ 16 เขมรก็ต้องทำสงครามต่อสู้กันพวกราม ซึ่งนับว่าเป็นคราวเคราะห์ร้ายของเขมร กล่าวคือเขมรเป็นฝ่ายพ่ายแพ้ทุกครั้ง จากนั้นในราว พ.ศ. 1625 เขมรได้เปลี่ยนราชวงศ์กษัตริย์ใหม่ที่มีพระนามว่า “พระเจ้าชัยวรมันที่ 6” กษัตริย์ราชวงศ์นี้ครองราชย์สมบัติสืบเนื่องกันมาประมาณถึง 200 ปี (พ.ศ. 1633 – 1833) ในระหว่างนี้ได้มีการสร้างนครวัดขึ้น เป็นเกียรติเชิดชูในเขมรเด่นในทางศิลปกรรมกว่าพวกชาวสุวรรณภูมิทั้งหลายจนทุกวันนี้ระหว่างนั้นเขมรก็ได้ทำการรบกับพวกรามอยู่อย่างต่อเนื่อง จนในที่สุดเขมรก็เสื่อมอำนาจลง ในราว พ.ศ. 1890 ซึ่งตรงกับรัชกาลของขุนรามคำแหงแห่งกรุงสุโขทัย เขมรก็ได้ถูกพวกไทยจับไล่ออกไปจากเขตไทยจนหมดสิ้นจากแผ่นดินไทย

ตำนานความเป็นมาของชาติพันธุ์เขมรในเอกสารไทย

เรื่องราวของขอมหรือกัมพูชานั้นปรากฏในตำนานของไทยว่า เป็นคนเผ่าหนึ่งซึ่งอยู่ทางทิศตะวันออกของประเทศไทย (นิคม มุสิกคามะ, 2536, หน้า 40 – 42) เล่าเป็นตำนานกันมาว่าบรรพบุรุษของคนเผ่านี้จุติในดอกบัว ต่อมาเมื่อท้าวภษัตริย์องค์หนึ่งชื่อเกตุมาลา นำไปเลี้ยงไว้ให้ชื่อว่าพระเจ้าปทุมสุริยวงศ์ครองเมืองอิททปัตถมนคร ต่อมาพระเจ้าปทุมสุริยวงศ์ได้นางกษัตริย์ลูกพญานาคราชเป็นมเหสี พญานาคจึงมาสร้างเมืองให้พานักอาศัยให้ชื่อว่า “นครธม” เมื่อพระเจ้าเกตุมาลาสิ้นพระชนม์ พระเจ้าปทุมสุริยวงศ์จึงอุทิศเมืองนั้นให้วัด นามนครธมเลยกลายเป็นพระนครวัดตั้งแต่นั้นมา พระเจ้าปทุมสุริยวงศ์จึงต้องจัดเตรียมเครื่องบรรณาการไปถวายแด่พญานาคทุกปี

ด้วยบารมีของพระนครอันยิ่งใหญ่บรรดาภษัตริย์ต่าง ๆ จะต้องส่งบรรณาการไปถวายพระนครธมทุกปีเช่นในเรื่องพระเจ้าปทุมสุริยวงศ์ กล่าวว่า

เมืองสุโขทัยส่งส่วยน้ำ

เมืองตลุงส่งส่วยผ้าไหม

เมืองละโว้ส่งส่วยปลาแห้ง

จนภายหลังพระร่วงได้เกิดขึ้นในเมืองสุโขทัย และเป็นนายงานสานชะลอมใส่น้ำไปส่งให้พระเจ้าปทุมสุริยวงศ์ เมื่อกษัตริย์ขอมเห็นเช่นนั้นจึงรู้ว่ามิมีบุญมาเกิดในเมืองไทยแล้ว จึงได้โปรดให้พระยาเดโชดำดินมาจับพระร่วง พระร่วงรู้ว่าทางขอมส่งคนมาจับจึงหนีไปเมืองพิจิตร พระยาเดโชดำดินตามไปเมืองพิจิตร พระร่วงจึงหนีต่อไปเมืองสุโขทัยไปอาศัยอยู่ในวัดมหาธาตุ เจ้าอธิการบวชให้เป็นพระภิกษุ ครั้นเพลวันหนึ่งพระร่วงลงมากวาดวัด พระยาเดโชดำดินไปผุดขึ้นใกล้ที่พระร่วงยืนอยู่แต่ไม่รู้จักพระร่วง เมื่อสอบถามได้ความว่าตามมาจับพระร่วง พระร่วงจึงให้พระยาเดโชยืนคอยที่นั่น แต่เพราะพระร่วงวาจาศักดิ์สิทธิ์ พระยาเดโชจึงกลายเป็นหินติดอยู่ที่ลานวัดตั้งแต่นั้น

ต่อมาเจ้าเมืองสุโขทัยถึงแก่พิราลัย ราษฎรจึงเชิญพระร่วงขึ้นครองราชย์เมืองสุโขทัย พระร่วงจึงยกทัพไปยังเมืองเสียมราฐเพื่อปราบขอม แต่ไม่สามารถจะเข้าเมืองได้ พระเจ้าปทุมสุริยวงศ์จึงสั่งให้ประตูเปิดออก ประตูก็เปิดออกจนทำให้พระร่วงตกใจเกรงพระบรมเชษฐาภาพพระเจ้าปทุมสุริยวงศ์ พระร่วงจึงก้มลงกราบบังคมชนพระเจ้าปทุมสุริยวงศ์ เมืองนั้นจึงได้ชื่อว่าเสียมราฐแต่นั้นมา เมื่อสิ้นบุญพระเจ้าปทุมสุริยวงศ์ เมืองไทยก็ไม่ได้ส่งส่วยน้ำและปลาอีกต่อไป

ฝ่ายเมืองเขมรเมื่อสิ้นบุญพระเจ้าปทุมสุริยวงศ์ พระยาบาลได้ครองราชย์สืบต่อมาและทำสงครามต่อสู้กับพระยานาค พระยานาคแพ้พระเจ้ากรุงพาลจับได้ให้ตัดศีรษะพระยานาค เลือดมาถูกพระองค์พระเจ้ากรุงพาลเข้า ทำให้กลายเป็นโรคเรื้อนทั่วทั้งพระกาย

รื้อนถึงพระฤๅษีองค์หนึ่งได้เดินทางมายังเมืองอหิปัตถมนคร จึงอาสารักษาโรคพระเจ้ากรุงพาล แต่เพราะกษัตริย์ขอมองค์นี้เป็นคนพาล จึงแกล้งพระฤๅษีให้ทำตามแนวทางการรักษาไม่ทำให้ฤๅษีกลายเป็นศพและนำไปทิ้งทางทิศใต้ของเมืองจนเป็นเหตุให้ฤๅษีอีกองค์หนึ่งทราบเรื่องนี้จึงโกรธมากและสาปแช่งว่าเมืองอินทปัตถมนครนี้ กษัตริย์องค์ใดได้ครองราชย์สมบัติแล้วย่อยู่นานได้ พระเจ้ากรุงพาลจึงพานักสนมไปรักษาพระองค์ที่เขาเปลดเหลี่ยม หรือเขากุลเลน (ลิ้นจี่) แต่รักษาไม่หายกษัตริย์และสนมจึงกลายเป็นหินอยู่ที่เขานั้น และกษัตริย์ในแว่นแคว้นเขมรที่สวราชย์ในพระนครจึงมีพระชนมายุไม่นาน

ตำนานความเป็นมาของชาติพันธุ์เขมรในจดหมายเหตุจีน

พูนานในจดหมายเหตุจีน

พ่อค้าจีนเข้ามาค้าขายในดินแดนแถบนี้มาช้านาน พ่อค้าได้บันทึกเรื่องราวของดินแดนแถบนี้ไว้มาก (นิคม มุติกะคามะ, 2536, หน้า 44–48) เช่นกล่าวถึงอาณาจักรจาม ทวารวดี ศรีวิชัย และพูนาน – เงินละ เป็นต้น คำว่าพูนาน – เงินละ คือดินแดนประเทศกัมพูชานั้นเอง

ข้อความที่ปรากฏในจดหมายเหตุจีนในสมัยอาณาจักรพูนานได้ให้ความรู้ไม่แต่เฉพาะด้านประวัติศาสตร์ของอาณาจักรเท่านั้น แต่ยังให้ภาพของผู้คน ขนบธรรมเนียมประเพณี วัฒนธรรมต่าง ๆ ไว้อย่างน่าสนใจ แสดงถึงวัฒนธรรมดั้งเดิมและวัฒนธรรมที่รับมาจากอินเดีย

จดหมายเหตุจีนที่เล่าเรื่องราวของอาณาจักรพูนาน ตั้งแต่ราวปลายพุทธศตวรรษที่ 8 – 11 สรุปได้ดังนี้ (สุภัทรดิศ ดิศกุล, 2522, หน้า 12 – 20)

กัังไกรราชทูตจีนที่เข้ามาเมื่อปลายพุทธศตวรรษที่ 8 เล่าถึงอาณาจักรนี้ว่าเมืองมีกำแพงล้อมรอบ ประชาชนมีหน้าตาน่าเกลียด ผมหยิก ผิวดำ ไม่สวมเสื้อผ้าและเดินเท้าเปล่า ทำการเพาะปลูกโดยการหว่าน ชอบสลักเครื่องประดับและทำการแกะสลักภาชนะที่ใช้รับประทานอาหาร มักทำด้วยเงิน มีตัวอักษรใช้คล้ายกับอักษรของชนชาติฮู (หมายถึงตัวอักษรแบบอินเดีย) ในจดหมายเหตุจีนสมัยราชวงศ์ฉินภาคใต้ราวต้นพุทธศตวรรษที่ 11 ได้ให้รายละเอียดเรื่องของประชาชนมากไปกว่านั้นว่า ประชาชนโหดร้าย เต็มไปด้วยเล่ห์เหลี่ยม เข้าโจมตีเมืองใกล้เคียงที่ไม่ยอมอ่อนน้อมลง เป็นทาส บุตรแห่งตระกูลที่สำคัญใช้ฝ้ายกนึ่งเป็น โสร่ง สตรีสวมผ้าลงทางศีรษะ คนจีนนุ่งผ้าฝ้ายผืนเดียว ประชาชนหล่อแหวและกำไลด้วยทอง ภาชนะทำด้วยเงิน บ้านเรือนของประชาชนสร้างด้วยไม้ยกพื้น มุงหลังคาด้วยใบไผ่ มีการสร้างเรือ หั่วและท้ายเรือทำเป็นรูปหัวและหางปลา ประชาชนมีการเล่นสนุกสนานโดยการชนไก่ ชนหมู สำหรับกษัตริย์ประทับในตำหนักหลายชั้น เมื่อเสด็จออกจากพระราชวังจะทรงช้าง ช้างเป็นพาหนะคนอื่น ๆ ด้วย เพราะเขากล่าวว่าสตรีก็อาจขี่ช้างได้ด้วย และในจดหมายเหตุจีนสมัยราชวงศ์เหลียงราวครึ่งหลังพุทธศตวรรษที่ 11 กล่าวว่า ข้าราชการสำนักและสนมกำนัลก็ขี่ช้าง ในที่ประทับของพระราชามีผ้าฝ้ายปูลาด มีแจกันทองและภาชนะเผาเครื่องหอมวางอยู่เบื้องหน้า เมื่อพระราชประทับบนพระที่นั่ง พระองค์จะตะแคงพระองค์ลง ยกพระขม้นขาขึ้น และปล่อยพระขม้นซ้ายในทอดลงกับพื้น

จากจดหมายเหตุราชวงศ์ฉินภาคใต้ แสดงว่าใช้วิธีพิสูจน์ความบริสุทธิ์โดยการทรมาร เช่น โยนแหวนทองหรือไขลงไปในน้ำเดือดและให้คู่ความหยิบออกมา ผู้ผิดยอมมือพอง ผู้ถูกยอมไม่บาดเจ็บ

อาณาจักรพูนานนับถือศาสนาพุทธและศาสนาพราหมณ์ดังจดหมายเหตุราชวงศ์เหลียงซึ่งเขียนเมื่อราวครึ่งหลังของพุทธศตวรรษที่ 11 กล่าวว่าพระพุทธรูปปางกำลังเจริญรุ่งเรืองอยู่ในพูนาน และราชทูตจีนเข้ามาขอให้พระราชแห่งพูนานทรงรวบรวมคัมภีร์ทางพุทธศาสนาประทานและส่งภิกษุสงฆ์ไปยังประเทศจีน แต่ในเวลาเดียวกันจดหมายเหตุสมัยราชวงศ์เหลียงก็เล่าว่าประชาชนนับถือเทวดา เขาหล่อรูปสัมฤทธิ์ของเทวดาเหล่านี้ เช่น รูปที่มี 2 หน้า มี 4 แขน รูปที่มี 4 หน้า มี 8 แขน ซึ่งหมายถึงรูปเคารพในศาสนาพราหมณ์จดหมายเหตุจีนสมัยราชวงศ์ฉินภาคใต้ (ราว

พุทธศตวรรษที่ 11) ก็กล่าวว่า ในสมัยพระเจ้าชัยวรมัน ประเพณีของประเทศก็คือการเคารพบูชาพระมเหศวร พระองค์เสด็จลงมาบ่อย ๆ บนเขาโมตัน

ในจดหมายเหตุสมัยราชวงศ์เหลียงเล่าว่า ณ ที่ซึ่งประชาชนในอาณาจักรฟูนานอาศัยอยู่ เขาไม่ขุดบ่อน้ำ เขาขุดสระน้ำสำหรับใช้ร่วมกันหลายครอบครัว

การไถ่ทุกขมีประเพณีโกนเคราและปลงผม ส่วนวิธีปลงศพมี 4 วิธีตามแบบอินเดีย คือ ปลงด้วยน้ำ ปลงด้วยไฟ ปลงด้วยดิน และปลงด้วยนก ได้แก่การโยนซากศพไปในน้ำ เฝ้า ผิง และทิ้งไว้ในทุ่งนาให้นักกิน

อย่างไรก็ดีเรื่องราวบางอย่างที่จดหมายเหตุจีนกล่าวถึงอาจจะคลาดเคลื่อนไปจากความเป็นจริง หรืออาจมีการเข้าใจผิด โดยเฉพาะในเรื่องของรายละเอียด อย่างไรก็ตาม ถิ่นที่จดหมายเหตุได้ให้ข้อมูลเกี่ยวกับบ้านเมือง ผู้คน และวัฒนธรรมพอที่จะเห็นภาพได้เป็นอย่างดี

เงินละในจดหมายเหตุจีน

จดหมายเหตุจีนราชวงศ์ต่าง ๆ บอกเล่าเรื่องราวของอาณาจักรเงินละในหลาย ๆ เรื่อง สืบต่อจากอาณาจักรฟูนานนอกเหนือไปจากเรื่องราวที่เราได้ทราบจากศิลาจารึก โดยเฉพาะเรื่องราวของประชาชนซึ่งในศิลาจารึกไม่ได้กล่าวถึงนัก เพราะศิลาจารึกเป็นสิ่งที่กษัตริย์หรือนักบวชหรือชนชั้นปกครองสร้างขึ้น จึงมีข้อความที่เกี่ยวข้องกับพระราชโองการ การบูชาสรรเสริญเทพเจ้า และเรื่องราวของกษัตริย์ ปุโรหิต และขุนนางเป็นหลัก

เรื่องราวของอาณาจักรเงินละจากจดหมายเหตุจีน ซึ่งเริ่มจากกำเนิดของอาณาจักรดังที่จดหมายเหตุราชวงศ์ซุ่ยบันทึกไว้ดังกล่าวแล้วข้างต้น ได้ให้ข้อมูลต่าง ๆ เกี่ยวกับ ประชากร ทรัพยากร และวัฒนธรรมไว้ด้วย โดยเฉพาะในยุคต้นของอาณาจักร (พุทธศตวรรษที่ 12 – 13) ซึ่งมาตวนลินได้คัดลอกจดหมายเหตุสมัยราชวงศ์ซุ่ยที่เขียนถึงเรื่องราวสมัยพระเจ้าอัสตามวรมันที่ 1 (พ.ศ. 1144 – 1178) ลงไว้ในหนังสือชื่อ ชาดวงศ์วรรณของชนชาติรอบประเทศจีน ที่เขารวบรวมขึ้นในพุทธศตวรรษที่ 18 สรุปได้ดังนี้ (สุภัทรดิศ ดิศกุล, 2522, หน้า 157 – 159)

จำนวนประชากรในเมืองหลวง (เมืองอิสานปุระ ได้แก่บริเวณที่เรียกว่าสมโบร์ไพรกุกในปัจจุบัน) มีราว 20,000 ครอบครัว และในหัวเมืองอื่น ๆ อีก 30 เมือง ซึ่งแต่ละเมืองมีประชากรหลายพันครัวเรือน

พระมหากษัตริย์เป็นประมุขปกครองประเทศอยู่ในเมืองหลวง ส่วนหัวเมืองต่าง ๆ อีก 30 เมือง ส่งข้าหลวงไปปกครอง พระมหากษัตริย์ออกว่าราชการยังท้องพระโรงทุก ๆ 3 วัน การสืบราชสมบัติจะสืบทอดแก่โอรสซึ่งเกิดจากอัครมเหสี (อันถูกต้อง) โอรสที่เกิดจากมเหสีหรือสนมอื่น ๆ นอกจากไม่มีสิทธิในการขึ้นครองบัลลังก์เมื่อรัชทายาทที่ถูกต้องขึ้นครองราชย์แล้ว ยังหมด

โอกาสที่จะเข้ารับราชการและถูกทำโทษ เช่น ถูกตัดนิ้วพระหัตถ์ ตัดพระนาสิก รวมทั้งถูกบังคับให้ประทับแยกจากกัน เพื่อมิให้มีโอกาสคบคิดกันแย่งบัลลังก์อีกด้วย

ชาวเมืองมีรูปร่างเล็กและมีผิวดำ แต่สตรีก็มีผิวขาว ทั้งหญิงชายเกล้าผม สวมคลุมหูชำระร่างกายทุกเช้า สิ้นด้วยเศษไม้ข่อย บุตรเมื่อแต่งงานแล้วแยกบ้านอยู่ต่างหากจากพ่อแม่ โดยพ่อแม่แบ่งทรัพย์สินสมบัติให้บุตรชายออกไปสร้างครอบครัว หากพ่อแม่ตาย บุตรธิดาที่ยังไม่แต่งงานจะได้รับทรัพย์สินที่มีอยู่ แต่ถ้าบุตรธิดาแต่งงานไปหมดแล้ว ทรัพย์สินสมบัติก็จะตกสู่ท้องพระคลัง

ในส่วนของการแต่งกายนั้นไม่กล่าวชัดเจนสำหรับประชาชนทั่วไป นอกจากกล่าวว่าเวลาออกนอกบ้านสวมเสื้อเกราะและถืออาวุธ และเมื่อมีการทะเลาะกันก็มักจะมีต่อสู้กันถึงเลือดตกยางออก แต่ได้กล่าวถึงกษัตริย์ว่าทรงคาดสายรัดพระองค์ด้วยทองและเพชรพลอย ห้อยอุบะไข่มุก ทรงฉลองพระบาททำด้วยหนังหรือบางครั้งทำด้วยงาช้างทองคำ ฉลองพระองค์มักทำด้วยผ้าสีขาวเนื้อละเอียด การแต่งกายของขุนนางผู้ใหญ่ก็เกือบคล้ายกันกับพระราชา

ผู้เข้าเฝ้าพระเจ้าแผ่นดินจะต้องเอาหน้าผากจรดแผ่นดิน 3 ครั้ง ที่หน้าบันไดขึ้นสู่พระราชบันลังก์ ถึงมีรับสั่งเรียกขึ้นให้ขึ้นเข้าเฝ้า จะต้องคุกเข่าและเอามือประสานไว้บนบ่า ข้าราชการจะเข้านั่งล้อมรอบพระราชาเพื่อกราบทูลข้อราชการ เมื่อเลิกประชุมจะต้องคุกเข่าก้มลงหมอบกราบ และคลานถอยออกมา ภายในพระราชวังมีทหารรักษาพระองค์สวมเสื้อเกราะ ถือหอก ยืนรักษาการอยู่ทั่วไปกว่าพันคน

มาตวณลินไม่ได้กล่าวถึงเรื่องศาสนาของประชาชนเพียงแต่กล่าวว่ามักจะอ่านหรือท่องบทสวดมนต์อยู่เสมอ และจากประเพณีการทำศพ ที่กล่าวว่าญาติผู้ตายจะเข้าร่วมประชุมพร้อมกับพระภิกษุและภิกษุณีในศาสนาพุทธ หรือศาสนาเต๋า ทำให้อาจเข้าใจได้ว่า ประชาชนน่าจะนับถือศาสนาพุทธในขณะที่กษัตริย์นับถือศาสนาพราหมณ์ ลัทธิไศวนิกาย ตามที่กล่าวถึงในจดหมายเหตุจีนสมัยราชวงศ์ซุ่ย และตามที่ได้พบหลักฐานศิลาจารึกที่สร้างขึ้นในศาสนาพราหมณ์ไศวนิกายในช่วงเวลาดังกล่าว อย่างไรก็ตามพระภิกษุชื่ออึ้งซึ่งเข้าไปเห็นอาณาจักรเงินละเมื่อราวพุทธศตวรรษที่ 13 ได้บันทึกไว้ว่า “พระธรรมของพระพุทธเจ้าเคยเจริญรุ่งเรืองและแผ่ขยายออกไปแต่ในขณะนี้พระราชผู้โหดร้ายได้ทำลายพุทธศาสนาเสียหมดสิ้นและไม่มีภิกษุสงฆ์เหลืออยู่อีกเลย”

ชาติพันธุ์เขมรกับแผ่นดินไทยสมัยกรุงศรีอยุธยา

อาณาจักรกัมพูชา (เขมร) ในยุคเสื่อม พ.ศ. 1838 – 2450

ในยุคนี้เป็นยุคเดียวกันกับที่พ่อขุนรามคำแหงมหาราชครองราชย์เมืองศรีสัตนาคนหุต (เวียงจันทน์) ในประเทศกัมพูชาพระเจ้าศรีนทรชัยวรมันได้ขึ้นครองราชย์ใน พ.ศ. 1838-1850 กษัตริย์พระองค์นี้เชื่อว่าเป็นลูกเขย (พระขามาดา) ของพระเจ้าชัยวรมัน

ที่ 8 ซึ่งนับถือพระพุทธศาสนาแบบหินยาน ดำเนินพงสาวดารเขมรกล่าวว่า พระองค์เป็นลูกเขยนาย
แดงหวาน ซึ่งเข้ารับราชการและได้อภิเษกสมรสกับพระราชบิดาพระเจ้าชัยวรมันที่ 8 ครองราชย์อยู่
12 ปี สวรรคต ไม่ปรากฏว่ามีเหตุการณ์สำคัญมากนัก

เมืองนครธมอันสง่างามยังคงเป็นนครหลวงของอาณาจักรกัมพูชาแต่บรรดาทวยาลั้ยต่าง ๆ
เสื่อมความนิยมลงไปมาก ราชโอรสทรงพระนามว่าพระเจ้าชัยวรมันปรเมศวรได้สืบราชสมบัติ
ต่อมาจนถึง พ.ศ. 1889 พงสาวดารไทยเรียกพระนามองค์ว่าสมเด็จพระบรมนิพนธ์บทซึ่งตรงกับ
สมเด็จพระรามาธิบดีที่ 1 พระเจ้าอู่ทอง ได้ครองราชย์เรื่องราวของอาณาจักรกัมพูชาได้เกี่ยวของกับ
ไทยมากขึ้นจนนำไปสู่การสงครามแย่งชิงอำนาจกันมาต่อจนกระทั่งต้นพุทธศตวรรษที่ 25 กัมพูชา
ได้ตกไปอยู่ใต้การปกครองของฝรั่งเศสนักล่าอาณานิคม

สงครามไทย – กัมพูชา “ขอมแปรพักตร์”

พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 4 แห่งกรุงรัตนโกสินทร์ ได้ทรงวินิจฉัย
สงครามครั้งนี้ (กรมศิลปากร, 2516, หน้า 199) ได้ความตามหนังสือพงสาวดารเขมรว่า พระเจ้า
แผ่นดินทรงพระนามว่าสมเด็จพระบรมนิพนธ์บท ทรงราชย์มาแต่ปีจอจุลศักราช 708 (พ.ศ. 1889)
ทิวคดลงในปีที่สร้างกรุงศรีอยุธยาขึ้น สมเด็จพระศรีราชผู้เป็นพระอนุชาได้ครองราชย์สมบัติอยู่ 3
เดือน ก็ทิวคดอีกองค์หนึ่งสมเด็จพระบรมลัพวงศ์ ราชบุตรจึงได้ราชสมบัติและเป็นผู้ทำศึกกับกรุง
ศรีอยุธยา

ในหนังสือราชพงสาวดารไทยอ้างเหตุสงครามคราวนี้ว่าเพราะขอม (เขมร) แปรพักตร์
น่าจะเข้าใจว่าเมื่อก่อนสมเด็จพระราชาธิบดีจะประกาศเป็นอิสรภาพนั้น คงจะได้ทำไมตรีมีความเข้า
พระทัยกับสมเด็จพระบรมนิพนธ์บท ซึ่งครองประเทศเขมรอยู่ในเวลานั้น เห็นว่าไม่เป็นศัตรู จึงได้
ประกาศตั้งอิสรภาพ ครั้งสมเด็จพระบรมลัพวงศ์ราชาได้รับราชสมบัติจะไม่รักษาไมตรีที่มีมาแต่
ก่อนบางทีจะคิดร้ายต่อสมเด็จพระราชาธิบดี พระองค์จึงชิงส่งกองทัพลงไปตีพระนครหลวงซึ่ง
รู้อยู่แล้วว่าไม่มีกำลังแข็งแรงเท่าใดนัก ขึ้นแรกให้สมเด็จพระรามศวรราชโอรส (ซึ่งครองเมือง
ลพบุรี) ซึ่งเป็นผู้รักษาพระราชอาณาเขตทางตะวันออกเป็นแม่ทัพลงไปตีเมืองขอม สมเด็จพระรามศวร
ยังไม่ชำนาญการสงครามไปเพเลียงพลาลง ต้องเชิญสมเด็จพระบรมราชาออกไปเป็นแม่ทัพใหญ่ อัน
นี้น่าจะเป็นต้นเหตุที่ปรากฏแก่คนทั้งหลายว่าสมเด็จพระรามศวรไม่เข้มแข็งในการรบพุ่งเหมือน
สมเด็จพระบรมราชาถึงมีผลต่อมาในรัชกาลข้างหน้า

ตามหนังสือพงสาวดารเขมรว่ากองทัพไทยลงไปล้อมอยู่ 1 ปี จึงได้พระนครหลวง สมเด็จพระ
บรมลัพวงศ์ราชาทิวคดเมื่อเสียเมือง ไทยได้ตั้งราชโอรสของสมเด็จพระบรมลัพวงศ์ราชา ชื่อ
ปาสัตให้ครองกรุงกัมพูชา (เข้าใจว่าให้เจ้าประเทศราชขึ้นกรุงศรีอยุธยา) แล้วกราบครอบครัวเข้ามา
เป็นอันมาก

เมื่อเสร็จศึกด้านเขมรครั้งนั้นแล้ว พระนครศรีอยุธยาคงพัฒนาบ้านเมืองสืบต่อกันมาตามลำดับ จนกระทั่งสิ้นแผ่นดินสมเด็จพระรามาธิบดีอยู่ทอง ราชบุตรคือสมเด็จพระรามศวร ซึ่งครองราชย์ ณ เมืองลพบุรี ได้ครองราชย์สมบัติเป็นพระมหากษัตริย์พระนครศรีอยุธยาเพียง 7 วัน กองทัพชาวเมืองสุพรรณบุรีของสมเด็จพระบรมราชาธิราช ซึ่งเป็นพระปิตุลาได้ยกทัพเข้ามายึดอำนาจปราบดาภิเษกเป็นกษัตริย์ครองพระนครศรีอยุธยาใน พ.ศ. 1913

ในรัชกาลสมเด็จพระบรมราชาธิราชบ้านเมืองไทยเป็นคู่ค้าที่สำคัญของจีน ทำให้ฐานะทางเศรษฐกิจของเราดีขึ้น ขณะเดียวกันกษัตริย์เลือดสุพรรณบุรีพระองค์นี้ ได้ขยายอำนาจขึ้นไปทางเหนือเข้าครอบครองดินแดนแถบเมืองนครสวรรค์ เมืองเพชรบูรณ์ เมืองพิษณุโลก ได้รับพุงกับกองทัพเมืองสุโขทัยแห่งราชวงศ์พระร่วงที่กำลังแผ่หลายครั้ง ในที่สุดเข้าครอบครองสุโขทัยได้

แต่เมื่อสมเด็จพระบรมราชาธิราชสวรรคต ใน พ.ศ. 1931 สมเด็จพระเจ้าทองลั่นได้ครองราชย์เพียง 7 วัน กองกำลังทหารของสมเด็จพระรามศวรจากลพบุรี ได้ยกทัพเข้าตีพระนครศรีอยุธยายึดอำนาจทวงสิทธิแห่งราชบัลลังก์คืนในการรัฐประหารยึดอำนาจครั้งนั้น พงสาวดารกล่าวว่าสมเด็จพระรามศวร โปรดให้ประหารชีวิตเจ้าทองลั่นซึ่งเป็นพระญาติ สมเด็จพระรามศวรจึงได้ครองราชย์สมบัติเป็นครั้งที่ 2

พระรามศวรยกทัพไปกวาดต้อนเขมร และปะทะกับทัพญวน พ.ศ. 1936

พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงบรรยายไว้ว่า สงครามครั้งนี้เกิดปีใดไม่บอกไว้ในพระราชพงสาวดาร เป็นแต่พระเจ้าปดุงเจ้ากรุงกัมพูชามากวาดต้อนราษฎรเมืองชลบุรี เมืองจันทบุรีไปหกพันเจ็ดพันคน สมเด็จพระรามศวรเสด็จยกทัพหลวงไปตีกรุงกัมพูชา ให้พระยาไชยณรงค์อยู่รั้งกรุงกัมพูชา ครั้นอยู่มาญวนยกมารบพวกเขมรรวนเร ไม่เป็นกำลังของไทย จึงรับสั่งให้ทั้งกรุงกัมพูชากวาดต้อนราษฎรเข้ามายังกรุง

แต่พงสาวดารเขมรลงศักราชผิด กลายเป็นไปรบครั้งที่ 2 ในแผ่นดินสมเด็จพระรามาธิบดีที่ 1 ถ้าคงตัวเลขทางศกไว้ตามพงสาวดารเขมรแก้แต่ศักราชมาเข้าในแผ่นดินสมเด็จพระรามศวร จึงได้ความดังนี้

ปีระกา จุลศักราช 755 (พ.ศ. 1936) พระเจ้ากมบองทรงราชย์อยู่ ณ พระนครหลวง พระเจ้ากรุงศรีอยุธยายกกองทัพไปกวาดต้อนครัวเขมร 90,000 เข้ามากรุงศรีอยุธยา พระเจ้ากมบองจะทิวคตหรือถูกจับเข้ามาอย่างไรไม่ปรากฏ ในพงสาวดารเขมรกล่าวแต่ว่าพระศรีสุริโยประวงศราชาผู้เป็นหลานพระเจ้ากบองขึ้นครองราชย์ในปีระกานั้น

ดูเหมือนสงครามคราวนี้ได้ปรากฏเอกสารขึ้นเป็นครั้งแรกว่า เมืองไทยยกกำลังเข้าไปในดินแดนเขมร เพื่อยึดเมืองพระนครนั้น กัมพูชาไม่ได้ต่อสู้อย่างโดดเดี่ยวแต่กำลังทัพญวนซึ่งขยายอำนาจทางการเมือง – ทหารเข้าครอบครองอาณาจักรจัมปาเข้าช่วยเหลือเป็นการต่อสู้ในอินโดจีน

ระหว่างไทยและเวียดนามเพื่อการมีอิทธิพลเหนือกัมพูชา ได้เริ่มตั้งแต่นั้นและรุนแรงสืบต่อมาอีกเกือบ 200 ปี

เจ้าสามพระยาโสมดีเมืองกัมพูชา พ.ศ. 1974

เนื้อความตามพงสาวดารเขมรว่า ครั้งนั้นพระเจ้าธรรมโศกทรงราชย์อยู่ ณ พระนครหลวง ถึงปีชวด จุลศักราช 737 (ควรจะเป็นปีชวด จุลศักราช 794 พ.ศ. 1975) สมเด็จพระบรมราชาพระเจ้ากรุงศรีอยุธยา ยกกองทัพหลวงไปล้อมพระนครหลวงอยู่ 7 เดือนจึงตีได้ พระเจ้าธรรมโศกทิวกตในสงคราม สมเด็จพระบรมราชาจึงตั้งพระยาแพรกผู้เป็นพระราชบุตรของพระเจ้าธรรมโศกเป็นพระอินทราชาให้ครองพระนครหลวงในปีนั้น (เมื่อกองทัพไทยกลับแล้ว) เจ้าเมืองเขมรองค์หนึ่งมีนามพระบรมราชาเจ้าพระยาญาติให้คนลอบปลงพระชนม์พระอินทราชาเสีย พระบรมราชาเจ้าพระยาญาติจึงได้ทรงราชย์ต่อมามีพระนามว่าพระบรมราชาธิราชรามธิเบศร์สุริโยประพันธ์ธรรมิกราช แล้วย้ายไปตั้งเมืองพนมเปญเป็นราชธานี

ได้ความตามพงสาวดารเขมรดังนี้ เป็นอันตรงกับพงสาวดารไทยทั้งหมด ผิดกันอยู่ข้อเดียวแต่เขมรว่า ตั้งราชโอรสของเจ้ากรุงกัมพูชาให้ทรงราชย์ต่อมา แต่พงสาวดารไทยว่าตั้งราชบุตรของสมเด็จพระบรมราชาธิราชเองให้ครองกรุงกัมพูชา ข้อที่ผิดกันนี้ก็เห็นได้ง่ายว่าเขมรเข้าใจผิดชื่อที่เขมรเรียกพระยาแพรกนั่นเอง เป็นพยานว่าเป็นลูกเรือของสมเด็จพระบรมราชาธิราช ได้ครองเมืองสร้อยอยู่ก่อน จึงเรียกกันว่าพระยาแพรก ควรเชื่อได้ว่าตรงนี้พงสาวดารข้างไทยถูก คือสมเด็จพระบรมราชาธิราชได้ตั้งลูกเรือไปครองกรุงกัมพูชาในคราวนั้นตามแบบที่สมเด็จพระราชบิดาได้เคยตั้งลูกเรือไปครองเมืองชายพระราชอาณาจักรมาแต่ก่อน

ข้อที่พงสาวดารเขมรว่า พระบรมราชาเจ้าพระยาญาติให้คนลอบปลงพระชนม์พระอินทราชา พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวใคร่ครวญดูเห็นว่าจะไม่จริง ความจริงพระอินทราชาเห็นจะประชวรทิวกตโดยธรรมดาโลก ถ้ามีเหตุลอบปลงพระชนม์พระอินทราชา ที่ไหนกรุงศรีอยุธยาจะนิ่งเฉยอยู่ คงปรากฏว่ามีกองทัพลงไปปราบปรามเมืองเขมรอีกครั้งหนึ่งเป็นแน่ ที่พระบรมราชาแต่งตั้งให้เจ้าพระยาญาติได้ทรงราชย์ต่อมาก็จะเป็นด้วยสมเด็จพระบรมราชาธิราชไม่มีตัวผู้ใดที่สมควรจะตั้งออกไปจากกรุงศรีอยุธยา จึงเอาเจ้าเขมรองค์หนึ่งตั้งขึ้นครองกรุงกัมพูชา กรุงกัมพูชาเป็นประเทศราชขึ้นกรุงศรีอยุธยาแต่นั้นมาจนถึงแผ่นดินสมเด็จพระมหาจักรพรรดิ

หนังสือทุกเรื่องรับถูกต้องกันว่าสมเด็จพระบรมราชาธิราชได้พระนครหลวงครั้งนั้นกวาดต้อนครอบครัวเขมรมามาก หนังสือพระราชพงสาวดารไทยว่า เอาพระยาแก้ว พระยาไทย กับทั้งรูปพระโค รูปพระสิงห์สัตว์ทั้งปวงมาด้วย พระยาแก้ว พระยาไทยนั้นเห็นจะเป็นเชื้อพระวงศ์ของพระเจ้ากรุงกัมพูชา

ตำแหน่งพระยาแก้ว พระยาไทยนี้ชอบกล ดันดำรงเดิมจะมาแต่ไหนยังไม่ทราบ แต่ในเมืองไทยนี้ก็เหมือนเมืองเขมร ปรากฏครั้งแรกในแผ่นดินสมเด็จพระรามาธิบดีที่ 1 ตรงที่ว่าให้สร้างวัดในที่ท้าวเจ้าแก้ว เจ้าไทย ๆ ที่ว่านั่นเป็นตำแหน่งอย่างเดียวกับพระยาแก้ว พระยาไทยนั่นเอง ตำแหน่งเจ้าแก้ว เจ้าไทยยังมีอยู่ในกรุงศรีอยุธยาต่อมาอีกนามปรากฏเรียกว่าพระองค์แก้วมีจนในแผ่นดินสมเด็จพระเจ้าบรมโกศ แต่พระยาไทยนั้นเห็นจะเปลี่ยนเป็นทองเมื่อภายหลังมีนามเรียกว่าพระองค์ทอง ปรากฏทั้งในแผ่นดินสมเด็จพระนเรศวรมหาราชและแผ่นดินสมเด็จพระนารายณ์ เข้าใจว่าเป็นชื่อตำแหน่งคู่กับพระองค์แก้ว แต่รูปพระโคที่กล่าวในที่นี้ สมเด็จพระนารายณ์ดำรงราชานุภาพเข้าใจว่าจะเป็นรูปเดียวกับโคสัมฤทธิ์ที่อยู่ที่พระพุทธรูปปัจจุบันนี้ ส่วนประติมากรรมอื่น ๆ นำมาประดิษฐานไว้ในวัดมหาธาตุ ต่อมาพม่าได้นำไปยังเมืองหงสาวดี

ผลของสงคราม พ.ศ. 1974 ปรากฏในเอกสารทั้งฝ่ายกัมพูชาและฝ่ายไทยตรงกันว่าเมืองพระนครหลวงหรือโยธยาปุระได้สูญผู้คน สมณพราหมณ์จารย์ แก่กองทัพไทยเป็นเหตุให้เมืองโยธยาปุระ นครธรรมและปราสาทเทวาลัยในบริเวณเมืองเสียมราฐกลายเป็นเมืองร้างทิ้งไว้แต่ร่องรอยอารยธรรมไว้เป็นป่าดงดิบสืบต่อมาจนกระทั่งปัจจุบัน

ส่วนดินแดนภาคตะวันออกเฉียงเหนือของประเทศไทย หรือที่เรียกว่าที่ราบสูงโคราช ซึ่งมีซากของเทวาลัยในศาสนาฮินดูและวัดในพุทธศาสนาแบบตันตระจำนวนมาก เมื่อผู้คนถูกกวาดต้อนไป ขาดพราหมณ์ปุโรหิตประจำเทวาลัยประชาชนก็ขาดศรัทธาเสื่อมใส ในที่สุดพุทธศาสนาแบบหินยานและอำนาจทางการเมืองของพระนครศรีอยุธยาได้ขยายตัวเข้าไปแทนที่ พระสงฆ์ได้เข้ามามีบทบาทในสังคมและพิธีกรรมต่าง ๆ แต่ศรัทธาและความเชื่อถือดั้งเดิมแบบตันตระซึ่งเชื่อในเวทย์มนต์คาถา เรื่องไสยศาสตร์ การผสมผสานระหว่างพุทธศาสนาและฮินดูได้ฝังลึกและถูกนำมาผสมผสานในสังคมและวัฒนธรรมชาวพื้นเมืองประพฤติปฏิบัติมาจนถึงปัจจุบัน

ผลพวงจากสงครามคราวนี้คนไทยไม่ได้กวาดมาเฉพาะทรัพย์สินสมบัติ รูปศิลปกรรมต่าง ๆ เท่านั้นแต่รวมทั้งผู้คนบัณฑิตชาวเขมรก็ถูกกวาดต้อนมาด้วย

สมเด็จพระไตรโลกนาถราชโอรสของเจ้าสามพระยา ได้ใช้ผู้คนเหล่านั้นมารับราชการ ขุนเลี้ยงให้เป็นข้าราชการในราชสำนัก จนในที่สุดสามารถปรับระบบการปกครองแยกทหารและพลเรือนออกจากกัน มีการปรับปรุงกฎหมายในการควบคุมและบังคับบัญชาคน จัดระบบขนขึ้นและนำเอาแบบอย่างการปกครองของขอมที่สืบทอดกันยาวนานนับพันปีมาใช้ในราชสำนัก พระนครศรีอยุธยาหลายประการ

ไทยคงควบคุมอาณาจักรกัมพูชาสืบต่อมา แต่ขณะเดียวกันก็ต้องปกป้องดินแดนทางด่านตะวันตกซึ่งพม่าได้ขยายอาณาเขตรุกเข้ามาจนเป็นสงครามเมืองเชียงกรานต์ในเวลาต่อมา

ขุนนางเขมร ถูกลักขโมยในเมืองในพระนครศรีอยุธยา

หนังสือพงสาวดารเขมรกล่าวไว้ดังนี้ สมเด็จพระบรมราชาธิราชวรมหาธิปไตย ทรงราชย์มาได้ 37 ปี ทิวศกต สมเด็จพระยามังคลาธิราชวรมหาธิปไตย ได้ทรงราชย์ต่อมา มีพระนามว่า สมเด็จพระศรีสุทนต์บวรราชาธิราชวรมหาธิปไตย ทรงราชย์อยู่ 5 ปี ขุนหลวงพระเสด็จเชื้อเจ้ากันเฒ่าเป็นบุตรมนตรีในเมืองปาสาณคิถกบฏลงปลงพระชนม์สมเด็จพระศรีสุทนต์บวรราชาธิปไตย พระจันทราชาผู้เป็นพระอนุชาของสมเด็จพระศรีสุทนต์บวรราชาธิปไตย เข้ามาพึ่งพระบรมโพธิสมภารอยู่ในกรุงศรีอยุธยา 9 ปี ได้กำลังไทยออกไปช่วย ตั้งตัวได้ที่เมืองโพธิสัตว์แล้วไปทำศึกกับเจ้ากันเฒ่าอยู่ 11 ปี มีชัยชนะฆ่าเจ้ากันเฒ่าได้ ราชสมบัติกรุงกัมพูชาคือแล้วไปตั้งราชธานีอยู่เมืองละแวก อาศัยอยู่ที่พระเจ้ากรุงกัมพูชาต่อ ๆ มา ในสมัยนั้น ทรงราชย์อยู่ที่เมืองละแวก ในหนังสือพระพงสาวดารในแผ่นดินสมเด็จพระมหาจักรพรรดิ และสมเด็จพระนเรศวรมหาราช จึงเรียกพระเจ้ากรุงกัมพูชาว่า พระยาละแวก

ส่วนภายในของพระศรีอยุธยา ล้วนแผ่นดินสมเด็จพระไชยราชาธิราช ได้เกิดการจลาจลแย่งอำนาจกันในเมืองพระนครศรีอยุธยาอีก คราวนี้ไม่ใช่ระหว่างขุนนางเมืองสุพรรณกับขุนนางเมืองศรีอยุธยา หรือลพบุรี แต่เป็นการแย่งอำนาจในระหว่างข้าราชการสำนักของพระนครศรีอยุธยาเอง กล่าวคือ

ใน พ.ศ. 2071 สมเด็จพระยอดฟ้าราชโอรสของพระไชยราชาธิราช ได้ครองราชย์สมบัติ แต่เจ้าแม่อยู่หัวศรีสุตาจันทร์ได้คบคิดกับขุนรวงศาซึ่งเป็นมหาดเล็กฆ่าขุนนางเก่า แล้วปลดพระยอดฟ้าออกจากราชสมบัติ ช่วยกันแต่งตั้งขุนรวงศาธิราชผู้รักขึ้นครองราชย์สมบัติเป็นเหตุให้บรรดาทหารองครักษ์ไม่พอใจ จึงรวมกันยึดอำนาจจับขุนรวงศาธิราชกับเจ้าอยู่หัวศรีสุตาจันทร์ประหารชีวิต แล้วอัญเชิญพระเชษฐาธิราชเจ้าพระวงศ์ขุนนางผู้ใหญ่ซึ่งหลบไปบวชเป็นพระสงฆ์ขึ้นครองราชย์ ทรงพระนามว่า สมเด็จพระมหาจักรพรรดิ

การรัฐประหารครั้งนี้ น่าจะแพร่หลายไปกว้างไกลจนถึงดินแดนพม่า ซึ่งมีอำนาจเป็นใหญ่อยู่ทางด้านตะวันตกของแหลมอินโดจีน ได้ถือโอกาสขยายอาณาเขตมาทางด้านตะวันออก ใช้กำลังทหารเข้าตีพระนครศรีอยุธยา สืบต่อกันมาหลายครั้งจนพระนครศรีอยุธยาต้องเป็นคู่ศึกกับทหารพม่าสืบต่อมาอีกหลายร้อยปี

หลังจากกองทัพไทย - พม่าปะทะกันในเมืองเชียงกรานต์ ในแผ่นดินสมเด็จพระไชยราชาธิราช เมื่อ พ.ศ. 2061 พระเจ้าหงสาวดีทรงเห็นเป็นโอกาสที่จะขยายอำนาจเข้ามายังพระนครศรีอยุธยา จึงโปรดให้ยกทัพผ่านทางด้านเจดีย์สามองค์ เข้าตีเมืองสุพรรณบุรี แล้วเดินทัพมาตั้งค่ายอยู่ ณ ตำบลสุทนต์ ยังไม่ทันเกิดการสู้รบพม่าก็เลิกทัพกลับ

กองทัพกัมพูชากวาดต้อนผู้คนแถบเมืองปราจีนบุรี พ.ศ. 2089

เรื่องราวกรุงศรีอยุธยาทำสงครามกับกรุงกัมพูชา ในแผ่นดินสมเด็จพระมหาจักรพรรดิ หนังสือพงสาวดารฉบับราชหัตถเลขา กล่าวว่า เดิมพระยาละแวกได้ข่าวว่าที่กรุงศรีอยุธยาเกิดจลาจล เรื่องขุนวรสาริราช จึงยกกองทัพเข้ามา ครั้นมาถึงเมืองปราจีนบุรีได้ข่าวว่าแผ่นดินเป็นปกติแล้ว ก็ไม่ได้ยกต่อเข้ามา เป็นแต่ให้กวาดต้อนครัวไทยเมืองปราจีนบุรีกลับออกไปทำนองว่าพระยาละแวก ยกเข้ามาคราวนี้จะพร้อม ๆ กับกองทัพพระเจ้าหงสาวดี

ครั้นเสร็จศึกหงสาวดีแล้วสมเด็จพระมหาจักรพรรดิจึงยกกองทัพลงไปตีกรุงกัมพูชา แก่แก่น พระยาละแวกยอมแพ้ ถวายนักพระสุโท พระสุทันเข้ามาไว้เป็นตัวจำนำ สมเด็จพระมหาจักรพรรดิทรงหุบเลียงนักพระองค์ทั้งสองนั้นเป็นราชบุตรบุญธรรมให้นักพระสุทันขึ้นปกครองเมืองสวรรคโลก

กองทัพญวนเข้าช่วยกัมพูชาให้เป็นอิสระ พ.ศ. 2083 – 2089

อยู่มานักพระสัฎฐาเชื้อวงศ์พระยาละแวกไปพาญวนขึ้นมาตีเมืองละแวก ฆ่าพระยาละแวกที่เป็นบิดาของนักพระสุทันพิราลัย สมเด็จพระมหาจักรพรรดิจึงแต่งกองทัพให้นักพระสุทันไปตีกรุงกัมพูชาคืน ไปเสียที นักพระสุทันพิราลัยในที่รบ กองทัพต้องถอยกลับมา

เรื่องราวครั้งนี้หนังสือพงสาวดารเขมรกล่าวว่าไปเป็นอย่างอื่นว่า พระจันทราชาที่ได้กำลังไทยอุดหนุนครั้งสมเด็จพระไชยราชาธิราช จนตั้งเมืองละแวกเป็นราชธานีได้นั้น ยังทรงราชย์อยู่และเมื่อปีชวด จุลศักราช 902 (พ.ศ. 2083) พระเจ้ากรุงศรีอยุธยายกกองทัพออกไปตีพระนครหลวง พระจันทราชาขอมารบชนะไทยครั้งหนึ่ง ถึงปีเถาะ จุลศักราช 917 (พ.ศ. 2089) พระเจ้ากรุงศรีอยุธยาให้พระยาโองผู้เป็นพระเชษฐาของพระจันทราชาคุมกองทัพออกไปรบอีกครั้งหนึ่ง แต่ก็ไปแพ้พระจันทราชาอีก ถึงพระยาโองพิราลัยในกลางศึก พระจันทราชาได้ศพไว้ทำฌาปนกิจ

ความทั้งสองฝ่ายตรงกันเพียงว่า มีเจ้าเขมรสองคนพี่น้องกันได้เข้ามาพึ่งไทย และไทยได้ยกออกไปรบ 2 ครั้ง ซึ่งครั้งหลังให้เจ้าเขมรองค์หนึ่งคุมกองทัพออกไป ไปแพ้ถึงตัวตายในกลางศึก เนื้อความต้องกันอยู่เพียงเท่านี้

เรื่องครั้งนี้ในพระราชพงสาวดารฉบับหลวงประเสริฐ ได้กล่าวว่าถึงที่สมเด็จพระมหาจักรพรรดิลงไปตีเมืองละแวกว่า “ศักราช 918 (พ.ศ. 2089) ปีมะโรงศกเดือน 12 แต่งทัพไปละแวก พระยาองค์ (โอง) สวรรคโลกเป็นทัพหลวงฯ” และกล่าวความต่อไปว่าไปเสียทัพเสียพระยาโอง

เมื่อเนื้อความที่สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพสอบสวนแตกต่างกันดังนี้ ได้แต่เดาว่าเนื้อเรื่องที่จริงความเป็นอย่างไร

สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพเชื่อว่าพระจันทราชาจะยังทรงราชย์กรุงกัมพูชาอยู่จริง ดังพงสาวดารเขมรกล่าว ครั้นเมื่อได้ข่าวว่าศึกหงสาวดีเข้ามาตีกรุงศรีอยุธยา พระจันทราชาจะเกิด

โลกแอบเข้ามากวาดต้อนครัวที่เมืองปราจีนบุรี สมเด็จพระมหาจักรพรรดิทรงขัดเคืองจึงยกกองทัพลงไปตีเมืองกรุงกัมพูชา พระจันทรราชาเห็นจะสู้ไม่ได้ก็ยอมอ่อนน้อม แต่ข้อที่ว่าถวายนักพระสุโทกับพระนักสุทันนั้น พระราชพงศาวดารของเราเห็นจะหลงความจริงเจ้าเขมรสององค์นี้ คือพระจันทรราชา กับพระยาโองนั่นเอง เห็นจะเข้ามาพึ่งพระบรมโพธิสมภารแผ่นดินสมเด็จพระไชยราชาธิราช และอาจจะยกย่องเป็นพระราชบุตรบุญธรรมก็ได้ จึงให้พระยาโองขึ้นไปครองเมืองสวรรคโลก พระยาสวรรคโลกที่กล่าวในหนังสือพระราชพงศาวดาร ว่าได้ลงมาช่วยกำจัดท้าวศรีสุดาจันทรนั้นน่าจะเป็นพระยาโองนั่นเอง จดหมายเหตุของปีนโตโปรตุเกสก็กล่าวว่าการกำจัดท้าวศรีสุดาจันทรนั้น เจ้าแผ่นดินเขมรเป็นตัวสำคัญช่วยคิดกำจัดคนหนึ่ง บางทีจะหมายความว่าพระยาโองนั่นเอง ครั้งต่อมาถึงปีมะโรง จุลศักราช 918 (พ.ศ. 2089) พระจันทรราชาจะเกาะก่อย่างไรรู้ขึ้นอีก สมเด็จพระมหาจักรพรรดิจึงให้พระยาโองเป็นแม่ทัพยกออกไปตีกรุงกัมพูชาโดยหวังพระทัยให้พระยาโองเป็นพระเจ้ากรุงกัมพูชา แต่พระยาโองเสียทีพิราลัยในกลางศึกดังยุติต้องกัน ทั้งพงศาวดารไทยและพงศาวดารเขมร

เหตุการณ์ทางการเมืองภายในพระนครศรีอยุธยา ไม่ได้ราบรื่นมากนัก ภายหลังจากการยกทัพมาตีพระนครศรีอยุธยาครั้งแรก จนต้องเสียพระนางศรีสุริโยทัยแล้ว กองทัพพม่าก็ยกมาอย่างต่อเนื่องจนกระทั่งบุเรงนองแม่ทัพใหญ่ของพม่าได้ราชสมบัติภายหลังจากปราบปรามเมืองเล็กใหญ่ภายในเขมรพม่า มอญและรัฐฉานแล้วก็ขยายอำนาจลงมาทางตะวันตกเฉียงใต้ เข้ายึดเมืองเชียงใหม่ และหัวเมืองสำคัญของไทยทางด้านตะวันตกและตะวันตกเฉียงเหนือ จนกระทั่งยึดพระนครศรีอยุธยาได้ในที่สุดใน พ.ศ. 2112

การสงครามครั้งนี้พระนครศรีอยุธยาร่วมกับกองทัพจากล้านช้างหรืออาณาจักรลาวซึ่งมีอำนาจเข้ามาทางฝั่งแม่น้ำโขงด้านตะวันตกได้พยายามเข้าช่วยป้องกันพระนครศรีอยุธยาอย่างเต็มที่ แต่สู้กำลังของพม่าไม่ได้ ในที่สุดทั้งไทยและลาวต้องตกอยู่ในอำนาจพระเจ้าบุเรงนองด้วยกัน

เมื่อพม่าเข้าปกครองพระนครศรีอยุธยาแล้ว พระเจ้าบุเรงนองได้แต่งตั้งสมเด็จพระมหาธรรมราชาเจ้านายจากราชวงศ์พระร่วงสุโขทัยปกครองประเทศแทน แต่มีกองทหารพม่าส่วนหนึ่งคอยกำกับดูแลบริหารราชการ

กองทัพกัมพูชาเข้าตีพระนครศรีอยุธยา พ.ศ. 2113

ฝ่ายเมืองกัมพูชาซึ่งถูกกองทหารไทยรุกรานเป็นระยะ ๆ มาตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ 18 สืบต่อมาจนถึงเมืองหลวงครั้งแล้วครั้งเล่า ทั้งเสียผู้คนพลเมือง ไพร่และแรงงานให้แก่ไทยหลายครั้งสืบต่อกันมา ได้โอกาสที่ทราบข่าวพระนครศรีอยุธยาขับเหินจากสงครามไทย – พม่า จนบ้านเมืองย่อยยับถึงโอกาสที่นัยกทัพเข้ามาแก้แค้นกวาดต้อนผู้คนกินบ้าง เหตุการณ์ครั้งนี้สมเด็จพระมหาธรรมราชาดำรงราชานุภาพ สรุปไว้ว่า

เมื่อสมเด็จพระมหาธรรมราชาธิราชได้ราชสมบัติกรุงศรีอยุธยา เป็นเวลากำลังขยับยืน ทรัพย์สมบัติ ผู้คนและป็นผาอาวรุ ได้ถูกพระเจ้าหงสาวดีเก็บริบไปเสียหมด ผู้คนที่ยังเหลืออยู่ก็ แดกน่านซ่านเซ็นเที่ยวซุ่มซ่อนอยู่ในป่าเสียเป็นอันมาก สมเด็จพระมหาธรรมราชาธิราชยังไม่ทันที่ จะรวบรวมกำลังได้ก็เกิดศึกละแวก

เรื่องศึกละแวกในแผ่นดินสมเด็จพระมหาธรรมราชาธิราช พงสาวดารเขมรกล่าวย่อความ มากได้ความว่า พระยาละแวกจันทราชาผู้ที่รบกับพระยาโองเมืองสวรรคโลก เมื่อรัชกาลสมเด็จพระ มหจักรพรรดินั้นทิวศตเมื่อปีขาล จุลศักราช 928 (พ.ศ. 2109) ราชโอรสทรงนามพระบรมราชาได้ ทรงราชย์สืบพระวงศ์อยู่ที่เมืองละแวก พระบรมราชาองค์นี้มีราชโอรสเกิดด้วยมเหสี องค์หนึ่งชื่อ พระสัฏฐามีราชบุตรกับนักสนมต่างมารดา 2 องค์ ชื่อพระศรีสุพรรณ (เรียงในพระราช พงสาวดารว่า พระศรีสุพรรณมาราช) และชื่อพระยาอ่อน

พงสาวดารเขมรว่าเมื่อปีมะเมีย จุลศักราช 932 (พ.ศ. 2113) พระบรมราชาได้ให้มาตีเมือง นครราชสีมาได้เขลไทยไปมากครั้งหนึ่ง พระบรมราชาทรงราชย์อยู่ 11 ปีก็ทิวศต เมื่อปีขวด จุลศักราช 938 (พ.ศ. 2119)

นักพระสัฏฐาได้ทรงราชย์สืบพระวงศ์ และว่าเมื่อปีมะโรง จุลศักราช 924 (พ.ศ. 2123) พระยาละแวก (พระสัฏฐา) เข้ามาตีกรุงศรีอยุธยาได้เขลไทยไปเป็นอันมากอีกครั้งหนึ่ง ได้ความตาม พงสาวดารเขมรในตอนนี้อย่างนี้

ยุติได้ว่าพระยาละแวกที่เข้ามารบกวในแผ่นดินสมเด็จพระมหาธรรมราชาธิราชนั้น มี อยู่ด้วยกันสององค์คือนักพระบรมราชาองค์หนึ่ง นักพระสัฏฐาเป็นผู้ที่ได้ทำไมตรีกันคราวหนึ่ง และนักพระสัฏฐานั้นเองที่กลับเป็นศัตรู ถูกสมเด็จพระนเรศวรให้ประหารชีวิต

สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ สรุปว่าตั้งแต่สมเด็จพระรามาธิบดีสร้างกรุงศรีอยุธยา มา พระเจ้ากรุงกัมพูชายังไม่เคยยกเข้ามาทำศึกกับกรุงศรีอยุธยาเลย ด้วยเป็นประเทศราชขึ้นกรุงศรี อยุธยาเกือบตลอดมา บางคราวเมื่อคิดร้ายเป็นข้าศึกว่าอย่างจะทำร้าย ก็เสมอลักกวาดเอาคนตามหัว เมืองพึ่งทนงองอาจยกเข้ามาตีกรุงศรีอยุธยา ครั้งนักพระบรมราชาเป็นครั้งแรก เมื่อปีมะเมีย จุลศักราช 923 (พ.ศ. 2113) โดยจะได้ข่าวว่ากรุงศรีอยุธยาขยับยืนเต็มที่ตั้งซึ่งเป็นความจริงด้วย ท้าวเขมรยกเข้ามา เพียง 30,000 กรุงศรีอยุธยาที่ไม่มีกำลังพอที่จะมั่นใจว่าจะต่อสู้ได้ในเวลานั้น ถึงปรึกษากันว่าจะหนี ขึ้นไปเมืองพิษณุโลก ก็ได้ข่าวว่ามีผู้ร้ายไทยกันเองเจ้าเมืองเพชรบูรณ์คนเก่าคอยจะปล้นอยู่กลาง ทาง จึงจำต้องรั้งรอต่อสู้ข้าศึกอยู่ที่กรุงศรีอยุธยา แต่ครั้งเมื่อสู้รบกันเข้าจริง ความที่เขมรเคยแพ้ไทย มามากต่อมาก เมื่อไทยตั้งใจสู้เขมรก็ทำอะไรไม่ได้ ลงท้ายได้แต่กวาดต้อนครัวตามหัวเมืองกลับไป ตามเคย ต่อนั้นเว้นมา 5 ปี ถึงปีขุน จุลศักราช 937 (พ.ศ. 2118) พระยาละแวก นักพระบรมราชา ยก มาตีกรุงศรีอยุธยาอีกครั้งหนึ่ง คราวนี้คงจะได้ข่าวว่าสมเด็จพระมหาธรรมราชาธิราช ยกกองทัพไป

ช่วยพระเจ้าหงสาวดีตีกรุงศรีสัตนาคนหุต เข้าใจว่าจะไม่มีกำลังรักษาพระนคร จึงยกทัพเรือขึ้น มาถึงวัดพระเจ้าพันญะเชิง บังเอิญสมเด็จพระมหาธรรมราชาธิราชได้เสด็จกลับพระนครก่อน กำหนดมาถึงทันต่อสู้กับทัพเขมร ทัพเขมรก็ต้องถอยทัพไปกวาดคนหัวเมืองตามชายทะเลกลับไป ตามเคยอีก กลับไปคราวนั้นพระบรมราชาทิวังคต นักพระสัญญาได้ทรงราชย์ไม่กล้าเข้ามาตี พระนครอีก

ทัพเรือกัมพูชาตีเมืองเพชรบุรีแตก พ.ศ. 2124

พงสาวดารฉบับหลวงประเสริฐกุล่าว่า ในปีมะเส็ง จุลศักราช 943 (พ.ศ. 2124)

กองทัพเรือเขมรเข้ามาตีเมืองเพชรบุรี และฉบับพันจันทนุมาศขยายความว่า ถึงเดือน 3 พระเจ้า ละแวกยกพลมาโดยเรือประมาณ 70,000 คน มาเอาเมืองเพชรบุรี ในขณะนั้นสมเด็จพระพุทธเจ้า หลวงตรีสให้ยกเมืองยโสธรราชธานี เมืองเทพราชธานีไปรักษาเมืองเพชรบุรี ส่งพระศรีสุรินทรฤา ชัยเจ้าเมืองเพชรบุรีและเมืองยโสธรราชธานี และเมืองเทพราชก็ช่วยกันตบแต่งการที่จะรบพุ่ง ป้องกันเมืองนคร

พระยาละแวกยกทัพมาถึงก็ให้พลล้อมเมืองอยู่ 3 วัน พระยาละแวกให้พลเข้าปล้นเมือง เพชรบุรี และให้พลทหารเอาบันไดพาดป็นกำแพงเมือง และชาวเมืองเพชรบุรีรบพุ่งป้องกันเป็น สามารและข้าศึกชาวละแวกต้องสาตราวุธตายเป็นสามารณัก และปืนปล้นก็มีได้ พ่ายแพ้ออกไป แต่พระเจ้าละแวกยกเข้าปล้นเช่นนั้นถึง 3 วัน จะปล้นเอาเมืองเพชรบุรีมิได้ แต่พระเจ้าละแวกก็คิดว่า จะปล้นแต่ครั้งหนึ่งถ้ามิได้ไซ้จะเลิกทัพกลับ

ในขณะนั้นเจ้าเมืองเพชรบุรีและเมืองยโสธรราชธานี เมืองเทพธานีไม่สมัครสมาน ด้วยกันและต่างคนต่างบังคับบัญชา และอยู่ป้องกันแต่หน้าที่เอง ซึ่งได้เป็นพนักงานรักษาเมืองนั้น มิได้ มาพร้อมมูลคิดอ่านด้วยกัน

ครั้นถึงแรมแปดค่ำ พระเจ้าละแวกก็ยกเข้าปล้นถึงคลองกระแซงและประตูบางจาน ข้าศึกตามตลอดเข้าเผาหอระบทยาลง และปืนกำแพงเข้าไปในนั้น ก็เสียเมืองเพชรบุรีแก่พระยา ละแวก แล้วเจ้าเมืองเพชรบุรี เมืองยโสธรธานี เมืองเทพธานีตายในที่นั้น เจ้าพระยาละแวกให้จับเอา ชาวเมืองเพชรบุรีทั้งปวงไปเป็นเชลย แล้วพระเจ้าละแวกก็ยกทัพกลับไป

พงสาวดารฉบับพันจันทนุมาศ กล่าวต่อไปว่าอีก 2 ปีต่อมา กองทัพเขมรโปรดให้แต่งทัพ พระทัสราชา พระสุรินทรราชา ให้ยกช้างม้าและพลประมาณ 5,000 คน มาลาดตะเวนในด้าน ตะวันออก (ของไทย) สมเด็จพระนเรศวรซึ่งเป็นพระยุพราชอยู่ที่เมืองพิษณุโลกทราบข่าวก็ยกทัพ พล 3,000 เสด็จออกไป โดยให้ยกกองทัพเมืองชัยบุรี เมืองศรีธมมอรัตน (เพชรบูรณ์) ให้ป้องกันครัว อพยพอยู่ในด้าน และเข้าโจมตีกองหน้าของเขมรจนแตกพ่ายกลับไป จึงยกทัพเข้ามายัง พระนครศรีอยุธยา

นักพระสัญญาเจ้ากัมพูชาขอเป็นไมตรีกับพระนครศรีอยุธยา พ.ศ. 2128

ความตามหนังสือพระราชพงสาวดารว่าในขณะที่เมืองไทย (กรมศิลปากร, 2535, หน้า 301) กำลังเตรียมต่อสู้ศึกหงสาวดีนั้น พระยาละแวกนักพระสัญญาแต่งราชทูตถือสุภอักษรมาขอเป็นไมตรี เรื่องนี้ไม่ปรากฏในพงสาวดารเขมรแต่น่าประหลาดใจอยู่ว่าเหตุใดอยู่ดี ๆ พระยาละแวกจึงให้เข้ามาเป็นไมตรี เขมรจะต้องเข้าใจดีทีเดียวว่า ได้ทำให้ไทยเจ็บแค้นอยู่มาก ถ้าบ้านเมืองสงบที่เมื่อใด ไทยคงจะยกไปแก้แค้นเป็นแน่ เห็นจะมีเหตุผลอย่างใดที่กลัวไทยยกไปในเวลานั้น จึงชิงเข้ามาขอเป็นไมตรี บางทีเขมรจะได้ข่าวว่าพระเจ้าหงสาวดีบุเรงนองทิวคงค สมเด็จพระนเรศวรยกขึ้นไปได้ชัยชนะพวกหงสาวดีคราวครอครัวผู้คนมามาก เกรงจะยกออกไปแก้แค้นเมืองละแวก หรือมิฉะนั้นจะมีเหตุผลแตกร้างกันเกิดขึ้น เกรงพวกกันเองจะมานำกองทัพไทยออกไปจึงชิงขอเป็นไมตรีกี่จะเป็นได้ ฝ่ายข้างไทยกำลังเตรียมจะทำศึกกับหงสาวดี เห็นเป็นประโยชน์ที่จะหยุดวิวาทกับเขมรเสียให้สิ้นห้วง ทางนี้จึงยอมเป็นไมตรีกับเขมรเสียคราวหนึ่ง

พระยาศรีสุพรรณมาราชลบลูกสมเด็จพระนเรศวรมหาราช

เมื่อเกิดศึกหงสาวดีคราวที่ 2 พระยาละแวกให้พระศรีสุพรรณมาราช (กรมศิลปากร, 2535, หน้า 305 – 306) น้องยาเธอคุมกองทัพเขมรเข้ามาช่วยในทางราชการ คงจะรับรองให้เป็นเกียรติยศแก่พระศรีสุพรรณมาราชเต็มที่ แต่น่าสงสัยว่าพระศรีสุพรรณมาราชจะมาวางกิริยาอาการอันไม่เป็นที่พอใจของชาวกรุงศรีอยุธยามาแต่แรก เหตุที่จะเกิดอริขึ้นกล่าวในหนังสือพระราชพงสาวดารว่าพระศรีสุพรรณมาราชกับพวกเขมรจอดเรืออยู่ที่โพธิ์สามต้น สมเด็จพระนเรศวรขณะศึกเชิงใหม่แล้วทรงเรือพระที่นั่งล่องลงมา เมื่อผ่านเรือพระศรีสุพรรณมาราช ที่นั่งดูอยู่ไม่ลงหมอบ สมเด็จพระนเรศวรจึงทรงขัดเคือง ให้เอาศิระชะลาเวลมาเสียบไว้ตรงที่กราบ (ข้าม) เรือพระศรีสุพรรณมาราชดังนี้ ธรรมเนียมเรื่องนั่งหมอบจะถือกันเคร่งครัดเพียงไรในครั้งนั้น สมเด็จพระนเรศวรดำรงราชานุภาพให้ดูต้นฉบับจริงว่าเก็บอะไรลงไปก็กราบไม่ได้ แต่ใจให้หนักเห็นไปว่า ถ้าพระศรีสุพรรณมาราชอยู่ในกัญญาเรือ อันมีม่านผูกอยู่โดยรอบ การที่จะนั่งหรือหมอบดูไม่เป็นการเสียความเคารพอันใดนัก ดูไม่เป็นเหตุพอที่สมเด็จพระนเรศวรจะทรงขัดเคืองถึงปานนั้น เห็นที่พระศรีสุพรรณมาราชจะได้แสดงกิริยาอาการอย่างใดอย่างหนึ่ง ดังเช่นขึ้นไปนั่งทำภูมิดูอยู่บนศาลาท่าน้ำหรือบนตลิ่งให้พวกเขมรหลอบตัวเองอยู่ท่าเหมือนไม่รู้จัก ซึ่งปรากฏแก่ตาคนทั้งหลายทั่วไปว่าปราศจากความเคารพ สมเด็จพระนเรศวรจึงทรงขัดเคืองมาก ที่จริงจะแลเห็นได้ในพระราชพงสาวดารตรงนี้ว่าธรรมเนียมแต่ก่อนไม่ผิดกับเดี๋ยวนี้ ในการที่แสดงอหังการต่อแขกเมือง ถ้าแขกเมืองไม่ทำอย่างน่าเกลียดจริง ๆ สมเด็จพระนเรศวรเห็นจะไม่ตอบโต้ ลักษณะที่ตอบโต้ขึ้นเองก็แลเห็นได้ว่าแสดงแต่เป็นนัยยังไว้อหังการอยู่บ้าง ถ้าไม่ไว้อหังการก็ให้ขุนตำรวจหรือมหาดเล็กไปว่ากล่าวให้พระศรีสุพรรณมาราชได้รับความอับอายในเวลานั้น หนังสือพระราชพงสาวดารทำให้เข้าใจว่า

เพราะเหตุที่เหตุการณ์นี้พระยาละแวกจึงให้เข้ามาตีเมืองปราจีน ทรงเห็นว่าเรื่องเหตุการณ์นี้ไม่เป็นการสำคัญ เหตุจริงที่พระยาละแวกยกมาตีเมืองปราจีนนั้นจะเสียอีกเขมรจึงพลอยซ้ำตามเคย เพราะฉะนั้นสมเด็จพระนเรศวรจึงทรงขัดเคืองพระยาละแวกนัก

กองทัพพระนเรศวรตีเมืองละแวก พ.ศ. 2130

หนังสือพระราชพงสาวดารทุกฉบับยุติต้องกันว่า ในเวลาเมื่อพระเจ้าหงสาวดียกเข้ามาล้อมพระนครนั้น (กรมศิลปากร, 2535, หน้า 321) พระยาละแวกให้ฟ้าทะละยกกองทัพลอบเข้ามาตีได้เมืองปราจีนบุรี เมื่อเดือน 6 ปีกุน จุลศักราช 949 (พ.ศ. 2130) เป็นเวลาศึกหงสาวดีหย่อนกำลังลงแล้ว สมเด็จพระนเรศวรจึงให้พระยาศรีไสยณรงค์กับพระยาสิทธิราชเดโชชัยยกกองทัพไปถึงทัน เมื่อกองทัพเขมรเข้าตีเมืองนครนายก ได้รับพุงกันกองทัพเขมรแตกพ่าย ไทยไล่ติดตามไปจนถึงชายแดน

ได้ความตามพระราชพงสาวดารฉบับหลวงประเสริฐต่อมาว่า วันขึ้น 1 ค่ำ เดือน 3 ปีกุน จุลศักราช 949 (พ.ศ. 2130) เสด็จไปตั้งทัพชัย ณ ชายเคือง แล้วเสด็จไป (ตีเมือง) ละแวกครั้งนั้นได้ช้างม้าผู้คนมาก ดังนี้เรื่องสมเด็จพระนเรศวรเสด็จไปตีเมืองละแวกครั้งแรก หนังสือพระราชพงสาวดารฉบับราชหัตถเลขาชี้ว่า เสด็จเมื่อสมเด็จพระนเรศวรได้ผ่านพิภพแล้งลงศักราชไว้ว่าปีมะเส็ง จุลศักราช 943 (พ.ศ. 2124) กล่าวเรื่องไว้ว่าสมเด็จพระนเรศวรกับสมเด็จพระเอกาทศรถ เสด็จยกกองทัพจำนวน 100,000 ให้พระราชมนูเป็นกองทัพหน้ายกไปตีเมืองละแวก พระยาละแวกให้มารักษาเมืองโพธิสัตว์ เมืองปัตตะบอง ตั้งชุมกองทัพไว้ พระราชมนูกองหน้ายกกล้าเข้าไปเข้าศึกออกโจมตีแตกพ่ายเข้ามาจนถึงทัพหลวง สมเด็จพระนเรศวรทรงพระพิโรธพระราชมนู จะให้ประหารชีวิตเสีย สมเด็จพระเอกาทศรถทูลขอชีวิตไว้ จึงให้พระราชมนูกยกไปตีเมืองปัตตะบอง เมืองโพธิสัตว์แก้ตัว พระราชมนูตีได้ทั้ง 2 เมืองแล้ว ทัพหลวงยกเข้าไปถึงเมืองละแวกตั้งล้อมเมืองอยู่ กองทัพหลวงขัดเสบียงอาหารลงจึงยกทัพกลับพระนคร

เรื่องสมเด็จพระนเรศวรยกไปตีเมืองละแวกคราวนี้ ไปปรากฏในหนังสือพงสาวดารเขมรแต่เชื่อได้ว่าได้ยกไปจริง หนังสือพระราชพงสาวดารไทยผิดกันแต่ฉบับหลวงประเสริฐว่าไปตีในรัชกาลสมเด็จพระมหาธรรมราชาธิราช แต่ฉบับพระราชหัตถเลขาชี้ว่าไปตีเมื่อสมเด็จพระนเรศวรผ่านพิภพแล้ว ควรเชื่อตามฉบับหลวงประเสริฐเพราะศักราชไม่เคลื่อนคลาด

กองทัพพระนเรศวรตีเมืองละแวกครั้งที่ 2 พ.ศ. 2136

หนังสือพระราชพงสาวดารฉบับหลวงประเสริฐว่า ปีมะเส็ง จุลศักราช 955 (พ.ศ. 2136) วันศุกร์ ขึ้น 10 ค่ำ เดือนยี่ เสด็จยกทัพหลวงไปตีเมืองละแวก ฉบับพระราชหัตถเลขาชี้ว่าเสด็จปีมะเส็งแต่ลงศักราชเร็วไปหนึ่งรอบ และว่าเป็นคราวแรกไปด้วย ที่จริงควรเชื่อว่าเสด็จคราวแรกแต่แผ่นดินสมเด็จพระมหาธรรมราชาธิราช ดังกล่าวมาแล้วในที่นี้ควรเชื่อตามรายการที่เสด็จครั้งที่ 2 ที่

กล่าวไว้ในพระราชพงสาวดารฉบับพระราชหัตเลขา เนื้อความว่าเสด็จไปตีเมืองตะแวงจับพระยาตะแวงนักพระสัญญา และพระศรีสุพรรณมาราชได้ ให้ประหารชีวิตนักพระสัญญาเสีย เมื่อทำพิธีปลงกรรมแล้วเอาตัวพระศรีสุพรรณมาราชเข้ามาไว้ในกรุงศรีอยุธยา และกราบท้อนผู้คนเข้ามาด้วยในครั้งนั้นเป็นอันมาก

เรื่องศึกสมเด็จพระนเรศวรเสด็จไปตีเมืองตะแวงครั้งนี้ หนังสือพงสาวดารเขมรลงศักราชถูกต้องกับฉบับหลวงประเสริฐ แต่ไม่กล่าวถึงเรื่องจับนักพระสัญญาได้ เป็นแต่ว่าพระนเรศวรจับพระศรีสุพรรณมาราช กับพระราเทพีราชบุตร และกวาดต้อนครัวเขมรมาเป็นอันมากและว่าสมเด็จพระนเรศวรให้พระมหามนตรีเป็นแม่ทัพใหญ่อยู่รักษากรุงกัมพูชาที่เมืองอุดง

พระนเรศวรตั้งพระศรีสุพรรณมาราชเป็นพระเจ้ากรุงกัมพูชา พ.ศ. 2146

หนังสือพระราชพงสาวดารฉบับพระราชหัตเลขา กล่าวว่าพระสุธรรมราชาเจ้ากรุงกัมพูชาพิราลัย พระยาเขมรมีไบบอกเข้ามาขอพระศรีสุพรรณมาราชน้องพระยาตะแวงนักพระสัญญา ที่จับเอาเข้ามาไว้ในกรุงศรีอยุธยาไปครองกรุงกัมพูชา เมื่อปีชวด จุลศักราช 952 (พ.ศ. 2133) (ควรจะเป็นปีชวด จุลศักราช 964 พ.ศ. 2145) (นิคม มูสิกคามะ, 2536, หน้า 233)

พระศรีสุพรรณมาราชออกไปครองกรุงกัมพูชาอยู่ระยะเวลาหนึ่ง (กรมศิลปากร, 2535, หน้า 332) บอกเข้ามาว่าพระยาอ่อนผู้เป็นน้องต่างมารดา ซึ่งหนีไปอยู่กันพวกของจะยกมารบพระศรีสุพรรณมาราช สมเด็จพระนเรศวรจึงให้พระเจ้าลูกเธอพระมหาธรรมราชายกกองทัพออกไปปราบปรามพวกพระยาอ่อนจนราบคาบ เรื่องนี้ในฉบับหลวงประเสริฐว่า “ศักราช 965 (พ.ศ. 2146) ท้าพระเจ้าฝ่ายนำเสด็จไปเอาเมืองขอมได้” เข้าใจว่าเห็นจะเป็นสมเด็จพระเอกาทศรถที่เสด็จไปในครั้งนั้น

พงสาวดารเขมรให้ความว่าพระสุธรรมราชาทรงราชย์อยู่ 3 ปี ยกกองทัพไปจับเจ้าเมืองตุงขมู มีแขกชื่อโปร้ศามกับแขกชื่อลักขมานา ลอบปลงพระชนม์พระสุธรรมราชาเสีย จึงให้พระยาอ่อนผู้เป็นพระปิตุลาขึ้นครองราชย์อยู่ 2 ปี จะเอาหญิงคนหนึ่งซึ่งเป็นภรรยาพระสุธรรมราชามาเป็นนักษัตร นางนั้นไม่ยอม ให้เอาตัวจำไว้ นางหนีได้จึงให้ลอบฆ่าพระยาอ่อนเสีย พระยาโยมน้องพระยาอ่อนขึ้นครองราชย์ พระยาโยมนั้นประพฤติกษัตริย์ต่าง ๆ นางพระเทวีสตรีผู้เป็นอัยิกา จึงให้เข้ามาทูลขอพระศรีสุพรรณมาราชออกไปครองกรุงกัมพูชา

ได้ความตามหนังสือพงสาวดารเขมรต่อมาว่า ครั้งนั้นกรุงกัมพูชาเป็นจลาจลไม่เรียบร้อย นางพระเทวีนั้นให้กราบทูลสมเด็จพระนเรศวรให้ช่วยทรงปราบยุคเข็ญ สมเด็จพระนเรศวรจึงมีรับสั่งให้พระไชยเชษฐาธิราชบุตรนักพระสัญญาออกไปกับกองทัพไทยไปปราบปรามหัวเมืองน้อยใหญ่ทั้งปวงราบคาบแต่นั้นมา ได้ความตามพงสาวดารเขมรดังนี้ บางทีสมเด็จพระเอกาทศรถจะเสด็จไปไม่ถึงกรุงกัมพูชา ส่วนพระยาอ่อนนั้นในพงสาวดารเขมรว่าตายเสียแล้ว พระไชย

เชษฐาออกไปกับทัพหน้าทัพไทย ไปปราบเสี้ยนหนามในกรุงกัมพูชาได้ราบคาบ เห็นควรจะเป็นจริงอย่างพงสาวดารเขมร อันยุติต้องกับที่ว่าไว้ในฉบับหลวงประเสริฐ

เมื่อสมเด็จพระเจ้าทรงธรรมครองราชย์แล้ว ได้ขยายการค้ากับชาวต่างประเทศอย่างกว้างขวางจนพระนครศรีอยุธยามีความมั่นคงสืบต่อมา แต่ในปลายรัชกาลได้มีเรื่องกระทบกระทั่งกับกัมพูชาอีกครั้งปรากฏในจดหมายเหตุของพ่อค้าอังกฤษ

กองทัพพระเจ้าทรงธรรมไปปราบกบฏในกัมพูชาไม่สำเร็จ พ.ศ. 2165

เมื่อสิ้นแผ่นดินสมเด็จพระเอกาทศรถอนุชาสมเด็จพระนเรศวรมหาราช สภาพทางการเมืองของพระนครศรีอยุธยาก็กลับไปหารูปเดิมมีการแย่งชิงอำนาจระหว่างขุนนางเกิดขึ้น นับตั้งแต่ พ.ศ. 2145 สมเด็จพระศรีเสาวภาคอุทิศพระศรีศิลป์ก่อการรัฐประหารยึดอำนาจการปกครองปราบดาภิเษกขึ้นครองราชย์ทรงพระนามว่าสมเด็จพระเจ้าทรงธรรม

การสงครามกับกัมพูชาในรัชกาลนี้ไม่ปรากฏในเอกสารพงสาวดารไทย (นิคม มุสิกคามะ, 2536, หน้า 233) แต่ในหนังสือของออกญาพระคลังที่ไปถึงบริษัทการค้าตะวันตกของอังกฤษที่เมืองจาการ์ตา อินโดนีเซีย ความว่า “อย่าพยายามเข้าไปติดต่อกับประเทศกัมพูชาในขณะนี้เพราะกรุงศรีอยุธยากำลังจะทำสงครามปราบปรามกษัตริย์แห่งนั้น” ด้วยเหตุนี้สมเด็จพระมหาธรรมราชา (พระเจ้าบุ) กษัตริย์กัมพูชาได้ยอมถวายราชบรรณาการมาโดยตลอดเมื่อก่อนนี้กษัตริย์กัมพูชาองค์ปัจจุบันสิ้นพระชนม์ (พระไชยเชษฐาธิราชบุตรนักพระสกุณา) มีรับสั่งให้พระราชโอรสเข้าไปเฝ้าพระเจ้ากรุงศรีอยุธยา เช่นที่ได้ทรงปฏิบัติมา แต่พ่อได้ขึ้นครองราชย์โดยที่ทางฝ่ายพระนครศรีอยุธยายังไม่ได้ให้การเห็นชอบ ก็ก่อการกระด้างกระเดื่องไม่ปฏิบัติตามประเพณีเจ้าประเทศราช

กรุงศรีอยุธยาจึงได้ส่งกองทัพบกและกองทัพเรือไปปราบเพื่อจัดการให้ทุกสิ่งเป็นไปเช่นเดิม แต่ทางกรุงกัมพูชาเกลี้ยเสแสร้งแต่งกลอุบายจนเลขมรสมทำให้กองเรือไม่สามารถอยู่ได้เลยถอยกลับ พระเจ้ากรุงกัมพูชาก็เข้าโจมตีไพร่พลฝ่ายไทยล้มตายที่เหลือจับเป็นเชลยหมด ฉะนั้นจึงขออย่าให้คนในบังคับบัญชาเรือสินค้าอังกฤษเข้าไปติดต่อดำขายจนกว่าการปราบปรามพระเจ้ากรุงกัมพูชาให้เข้ามาอยู่ในของข้าพเจ้าเสมอพระนครศรีอยุธยาเสียก่อน ท่านจึงจะทำการติดต่อดำขายได้ตามปกติ

สมเด็จพระเชษฐาธิราชได้สืบราชสมบัติต่อมาใน พ.ศ. 2170 พระพันปีศรีศิลป์ราชอนุชาได้ทำการช่อดุมผู้คนชาวเพชรบุรีจะทำการรัฐประหารแต่ถูกจับได้เลยกลายเป็นกบฏ แต่เนื่องจากพระเชษฐาธิราชพระชนมายุน้อยไม่ใส่ใจราชการแผ่นดิน เจ้าพระยาโกษาธิบดี (ราชบุตรพระเอกาทศรถ) ประธานมุขมนตรีปลดออกจากราชบัลลังก์ใน พ.ศ. 2172 แล้วอัญเชิญสมเด็จพระอาทิตย์วงศ์ (ราชอนุชาพระเชษฐาธิราช) ขึ้นครองราชย์สืบต่อมา แต่เพียงไม่กี่เดือนเจ้าพระยาโกษาธิบดี (ราชบุตร)

หาเรื่องทำการปฏิวัติปลดเชวากษัตริย์ออกจากราชบัลลังก์ แล้วขึ้นครองราชย์เองทรงพระนามว่า สมเด็จพระเจ้าปราสาททอง ในเวลา 2 ปี พระนครศรีอยุธยามีพระมหากษัตริย์ถึง 3 พระองค์

พระเจ้าปราสาททองปราบกบฏกัมพูชา พ.ศ. 2175

สมเด็จพระเจ้าปราสาททองเป็นผู้นำที่เข้มแข็งและคุมกำลังข้าราชการในราชสำนักมา ก่อน จึงสามารถควบคุมกลไกต่าง ๆ ในราชสำนักได้มั่นคง แต่กระนั้นก็ดีฝ่ายขุนนางที่จงรักภักดีต่อ เชวากษัตริย์ที่ถูกปลดออกจากราชบัลลังก์ ได้คบคิดกันกับชาวเพชรบุรีทำการกบฏยึดอำนาจคืน แต่ ฝ่ายกบฏทำการไม่สำเร็จ

พระราชพงศาวดารไทยไม่ได้กล่าวถึงการสงครามหรือการสู้รบ กับเขมรคงปรากฏแต่ เอกสารความตอนหนึ่งว่า “ศักราช 993 ปีมะแม (พ.ศ. 2174) ทรงพระกรุณาให้ช่างไปถ่ายอย่างพระ นครหลวง และปราสาทกรุงกัมพูชาประเทศเข้ามาให้ช่างกระทำพระราชวังเป็นที่ประทับร้อน ณ ตำบลริมวัดเทพจันทร์ สำหรับจะเสด็จขึ้นไปนมัสการพระพุทธบาทจึงเอานามเดิมซึ่งถ่ายมา ให้ชื่อว่าพระนครหลวง และในปีสร้างพระนครหลวงนั้น ก็สถาปนาวัดพระศรีสรรเพชญ์เสร็จและ ทำการฉลองมีมหรสพเป็นอเนกทุกประการ”

“ศักราช 994 ปีวอก (พ.ศ. 2175) ทรงพระกรุณาสร้างพระมหาปราสาทองค์หนึ่ง 11 เดือน เสร็จ ให้นามว่าศิริยโสธรมหาพิมานบรรจง”

สมเด็จพระกรมพระยาดำรงเดชนาภาพทรงวินิจฉัยในเรื่องนี้ว่า ในหนังสือพระราช พงศาวดารตอนรัชกาลพระเจ้าปราสาททอง ผู้แต่งไม่รู้เรื่องสำคัญถึงเสียอย่างหนึ่ง เอาแต่รายการอัน เป็นความมากล่าว เช่นว่าโปรดให้ช่างออกไปถ่ายแบบพระนครหลวงและปราสาทกรุงกัมพูชา ประเทศ สำหรับเสด็จขึ้นไปนมัสการพระพุทธบาทดังนี้ เป็นต้น เรื่องสำคัญนั้นฉันไปพบในหนังสือ ฝรั่งเศสแต่จะเรียกชื่อว่าเรื่องอะไรฉันลืมไปเสียแล้วว่ากรุงกัมพูชาเคยเป็นประเทศราชขึ้นไทยมา แต่รัชกาลสมเด็จพระนเรศวรมหาราชจนตลอดรัชกาลเอกาทศรถ แต่เมื่อรัชกาลพระเจ้าทรงธรรม กลับตั้งแข็งเมืองเป็นอิสระ กองทัพไทยลงไปตีแต่แพ้เขมรกลับมา ครั้งถึงรัชกาลพระเจ้าปราสาท ทอง ให้กองทัพไทยยกไปอีก คราวนี้เขมรยอมแพ้ได้เมืองเขมรกลับมาเป็นเมืองขึ้นอย่างแต่ก่อน เรื่องนี้เองเป็นเหตุให้พระเจ้าปราสาททองถือพระองค์ว่าเป็นพระเจ้าราชาธิราช ให้ไปถ่ายแบบ โบราณวัตถุสถานที่เมืองเขมรเข้ามาสร้างเฉลิมพระเกียรติยศหลายอย่าง เช่น

1. ถ่ายแบบปราสาทน้ำคน ที่ประตูเมืองนครธมมาทำประตูพรหม
2. ถ่ายแบบพลับพลาสูงที่หน้าพระราชวังเมืองนครธมมาสร้างปราสาท เดิมให้ชื่อว่า

ศรีโสธร ตามเมืองเขมรแล้วเปลี่ยนเป็นจักรวรรดิไพชยนต์ คำจักรวรรดิเฉลิมพระยศ คำไพชยนต์มา แต่ปราสาทบายน

3. ถ่ายแบบปราสาทหินพิมายอากาศที่ในพระราชวัง หรือถ้าตั้งนั้นปราสาทบาปวนสร้าง พระนครหลวง ให้ชื่อภาษาไทยว่าพระนครหลวงตรงกับนครธม

4. วัดชัยวัฒนารามนั้น แต่ก่อนมาเราเข้าใจกันว่าเอาแบบพระเมรุกลางเมืองมาสร้าง ถึงมี ผู้ปรารภกันว่าโง่งจึงเอาแบบพระเมรุมาสร้างวัด ต่อมาพิจารณาเมื่อได้ไปเห็นปราสาทที่เมืองเขมร แล้วจึงคิดเห็นว่าตั้งใจจะจำลองนครวัด ที่ให้ชื่อว่าวัดชัยวัฒนารามนั้นก็หมายความว่ามิชัยได้เมือง เขมรนั่นเอง

สภาพในราชอาณาจักร สมเด็จพระเจ้าปราสาททองทรงบริหารราชการแผ่นดินด้วยพระ ราชอำนาจที่เด็ดขาด พระองค์ใช้วิเทศโยชยานำปราชญ์ที่จะนำประ โยชนจากพ่อค้าชาวฮอลันดามา สนับสนุนนโยบายในการปราบปรามกบฏเมืองปัตตานีและสงขลา รวมทั้งเคหะที่ในมาเลเซีย

เอกสารพระราชพงศาวดารของไทยกล่าวว่า พ.ศ. 2198 สมเด็จพระเจ้าปราสาททอง สวรรคต สมเด็จพระเจ้าฟ้าไชยราชโอรสองค์โตจึงสืบราชสมบัติตามประเพณี แต่ถูกพระศรีสุธรรมราชา ราชอนุชาร่วมสมเด็จพระนารายณ์จับกุม สมเด็จพระศรีสุธรรมราชาจึงขึ้นครองราชย์ แต่พอ หลังจาก 2 เดือนกับ 20 วัน สมเด็จพระศรีสุธรรมราชาจะทำพิธีมีมิรายชนิฐาสมเด็จพระนารายณ์ สมเด็จพระนารายณ์จึงจับพระศรีสุธรรมราชาปลดออกจากราชสมบัติ แล้วปราดาภิเษกขึ้น ครองราชย์

บันทึกของพ่อค้าฮอลันดาจดไว้ก่อนข้างละเยียดว่า ได้เกิดการปฏิวัติ (กรมศิลปากร, 2512, หน้า 28 – 29) ครั้งใหญ่ในกรุงสยาม พระเจ้ากรุงสยาม (สมเด็จพระเจ้าปราสาททอง) สวรรคต เมื่อวันที่ 8 สิงหาคม พ.ศ. 2199 พระราชโอรสองค์ใหญ่ได้ให้คนของพระองค์ถืออาวุธครบเข้า ล้อมพระราชวัง แล้วขึ้นเถลิงราชสมบัติ แต่การครั้งนี้เป็นไปจนกระทั่งพระราชโอรสองค์ที่ 2 (สมเด็จพระนารายณ์) ถอดพระองค์ออกจากราชสมบัติ และกราบบังคมทูลเชิญพระเจ้าน้องยาเธอ พระเจ้าอยู่หัวพระบรมโกศ ขึ้นครองราชย์ตามกฎหมายเถยรบาล พระองค์เป็นผู้สืบเชื้อสายชั้นรอง และอีก 2 – 3 วันต่อมา ก็ได้รับสั่งให้นำพระโอรสองค์ใหญ่ไปประหารเสีย แต่พระเจ้ากรุงสยามองค์ นี้ครองราชย์ไม่ครบ 2 เดือน (พงศาวดารไทยว่า 2 เดือน 20 วัน) พระโอรสองค์สองที่กล่าวถึงครั้ง หนึ่งแล้วนั้น มีพระนามพรหมฤทธิ์ (สมเด็จพระนารายณ์) ได้รวบรวมไพร่พลยกเข้ามาบังคับให้ พระเจ้าอาสละราชบัลลังก์ และสองสามวันต่อมาก็ได้รับสั่งให้นำไปประหารชีวิต เมื่อเดือน พฤศจิกายน พ.ศ. 2199 และสถาปนาพระองค์ขึ้นเป็นกษัตริย์ปกครองราชอาณาจักรสืบต่อมาด้วย ความสงบราบคาบ

สมเด็จพระนารายณ์ขึ้นครองราชย์สมบัติเมื่อพระชนมายุเพียง 25 พรรษา แต่ด้วยความ ซาญฉลาดของพระองค์สามารถบริหารราชการแผ่นดินจนทำให้อำนาจของพระองค์มั่นคง กิจการ ทหารซึ่งได้รับการช่วยเหลือจากต่างประเทศได้รับการฟื้นฟู จนสามารถยกทัพไปปราบเมือง

เชียงใหม่และกรุงอังวะ ในประเทศพม่า พระองค์ปราบปรามหัวเมืองมอญในอ่าวอันดามันให้เข้ามา อยู่ในอำนาจของพระนครศรีอยุธยาขณะเดียวกันพระองค์ได้เจริญสัมพันธไมตรีกับพระเจ้าหลุยส์ที่ 14 แห่งฝรั่งเศส เพื่อคานอำนาจของฮอลันดา พระราชวังแห่งใหม่ออกแบบโดยวิศวกรชาวฝรั่งเศส สร้างขึ้นที่เมืองลพบุรี และพระองค์ใช้ชีวิตส่วนใหญ่นั้น

กัมพูชาตกเป็นเมืองประเทศราชญวน พ.ศ. 2203 – 2254

พระราชพงศาวดารฉบับพระจักรพรรดิพงศ์ กล่าวว่าฝ่ายเมืองกัมพูชา นั้น นักจันทรผู้เป็น ราชบุตรพระเจ้ากรุงกัมพูชาประเทศได้ครองเมืองกัมพูชา เมื่อทราบข่าวว่าสมเด็จพระปราชญ์ทอง สวรรคตแล้ว บ้านเมืองพระนครศรีอยุธยาเป็นจลาจล ก็ใช้ขุนท่งพระไพร่และไพร่ 5 คนลอบ ปลอมเข้ามาฟังอิงกิดาการ ณ กรุงเทพมหานครศรีอยุธยา ขุนท่งกับไพร่ 5 คน เดินทางเข้ามาโดยทาง นครนายกและมาถึงทุ่งพระแก้วจึงไว้ไพร่ 3 คน มาด้วยกัน 2 คน และถือเชือกเดินเข้ามาประจูดัง ว่าว ขณะนั้นพระบาทสมเด็จพระพุทธเจ้าอยู่หัวเสด็จปราบดาภิเษกแล้ว และขุนท่งพระ ไพร่พบสงฆ์ 3 รูป ณ ทุ่งวัดเดิมได้เจรจาด้วยสงฆ์ พระสงฆ์องค์นั้นบอกว่าบัดนี้พระนารายณ์เป็นเจ้า ได้เสวยราชสมบัติและทรงพระเดชบุญญาภาพหนักหนา และพระหัตถ์ข้างหนึ่งจะให้เป็น 2 พระ หัตถ์ก็ได้ 3 พระหัตถ์ก็ได้ และทรงกรุณาแก่ประชากรราษฎรทั้งปวงยิ่งนักและขุนท่งพระไพร่ก็เอากิจ นี้ไปบอกแก่นักจันทรนั้น

ต่อมานักงกจันทรก็มีพิโรธกับน้องผู้ชื่อนักปทุม นักปทุมให้หนังสือแก่พระยาญวนให้ มารับเอาเมืองกัมพูชาประเทศ พระยาญวนก็ให้องค์เจียงทูกทัพนารบเอาเมืองกัมพูชาประเทศ ได้ นักงกจันทรผู้ครองเมืองกัมพูชาประเทศนั้น และเอาแต่ทรัพย์สินสิ่งของและปืนไปเมืองญวน แต่ ต่อมาญวนกลับส่งนักงกจันทรให้กลับมาเมืองกัมพูชา ครั้นมาถึงเมืองจัมปาศักดิ์นักงกจันทรก็ถึงแก่ อนิจกรรม ญวนคงตั้งขุนนางอื่นปกครองกัมพูชา เป็นเหตุให้นักปทุมผู้น้องไม่พอใจคุมญาติวงศ์ สมักรพรรคพวกจำนวน 1,773 คนชองสมผู้คนอยู่เมืองประกายเพชร (พุทไธเพชร – เมืองบันทาย เพชร)

เขมรอพยพภัยทางการเมืองเข้ามาพระนครศรีอยุธยา พ.ศ. 2203

แขกแม่นางกะเบา (มุสลิม) อันอยู่เมืองกัมพูชาประเทศ หาที่พึ่งพำนักมิได้ และพระยา ราชภักดี พระยานครหลวง ศรีกาละ ไปช้าง คุมฉกรรจ้อพยพครัว 713 คน มาขอเป็นข้าสู่พระราช สมภาร และทรงพระกรุณาพระราชทานเครื่องอุปโภคบริโภค และอาหารทั้งปวง และไร่นาให้ทำ กินเลี้ยงอาตมาภาพทุกคนได้แคลนเคือง

จุลศักราช 1021 (พ.ศ. 2203) ปีกุน หลวงกำเริบพระไพร่ หลวงจงราชา หลวงโสม หลวง ราชกุมาร หลวงราชเมนา หลวงเสนาวิชัย และขุนหมื่นด้วยฉกรรจ้อพยพ 2,214 คนมาสู่พระราช สมภาร และตั้งฆราวาสคุณธอันเป็นญาติสมักรพรรคพวกด้วย นักจันทรด้วยนักนิ และนักวรทั

และนักอำฝัหฺลน ห้ที่ที่ฟ่านกมิได้ ก็นำสมัครพรรคพวกทั้งหลยมาสู่พระราชสมภร ทรงพระกรุณาโปรดพระราชทานเครื่องอุปโภคบริโภคทั้งปวงแก่สังฆราชาสุคนธ์อยู่อารมวัดพระนอนแถบอารมวัดเจ้าพระยาไทย และพระราชทานอุปโภคบริโภคเจียด และเครื่องแก่นักนี้ และนักวรอุทัยนักอำ และพระราชทานแก่หลวงขุนหมื่น ผู้มีความสวามิภักดีและอพยพครัวทั้งปวงให้ทำกินมิให้แคลนเคืองสิ่งใด ๆ

ส่วนการติดต่อกับต่างประเทศนั้น ภายหลังที่กองทัพเรือฮอลันดาปิดปากน้ำเจ้าพระยา บังคับให้ไทยทำสัญญาให้ผูกขาดการค้าเมื่อเดือนสิงหาคม พ.ศ. 2187 แล้วสมเด็จพระนารายณ์ได้หันไปร่วมมือกับฝรั่งเศส มีการแลกเปลี่ยนราชทูตกันหลายครั้งจนในที่สุดได้ขอให้ทหารฝรั่งเศส 636 คน มาช่วยราชการ โดยสมเด็จพระนารายณ์ให้ไปช่วยรักษาเมืองมะริดและประสงคจะยกเมืองสงขลาซึ่งเจ้าเมืองนับถือนศาสนาอิสลามได้ก่อการกบฏแข็งข้อมาหลายครั้ง แต่ทางฝรั่งเศสขอตั้งอยู่ที่ป้อมวิไชยประสิทธิ์ที่เมืองธนบุรี

ไทยหนุนเจ้ากัมพูชาแยกอำนาจญวนไม่สำเร็จ พ.ศ. 2254

ปีมะเส็ง จุลศักราช 1073 (พ.ศ. 2254) นักเสด็จกรุงกัมพูชาบดินามชื่อพระธรรมราชา กังกะดาน กับพระแก้วฟ้าสะจอกเป็นอรกัน นักพระแก้วฟ้าไปคบหาญวนเป็นกำลัง นักเสด็จกับพระองค์ทองแตกหนีพาครอบครัวอพยพเข้ามาพึ่งพระราชสมภรทรงพระกรุณาโปรดให้ไปปลุกดำหนักและเรือนให้อยู่ ณ วัดค้างควา เอกสารประวัติศาสตร์ไทยของสมิท (Smith, 1967, p 79, อ้างถึงในนิคม มูลิกะคามะ, 2536, หน้า 241 – 242) กล่าวว่าพระศรีธรรมราชาภคัยกัมพูชา ได้ถูกขับออกจากราชบัลลังก์โดยพระแก้วฟ้า จึงได้หนีมายังพระนครศรีอยุธยา สมเด็จพระภูมินทรราชาได้พยายามที่จะกดดันกัมพูชาให้คือราชบัลลังก์แต่ไม่สำเร็จ จึงทรงพระกรุณาสั่งให้เจ้าพระยาจักรีบ้านโรงฆ้องเป็นแม่ทัพ ยกเกณฑ์ไพร่หลวง 10,000 ยกไปกระทำกรุงกัมพูชาบดี ให้พระยาโกษาเป็นแม่ทัพเรือ เกณฑ์ไพร่หลวง 10,000 ยกไปทางทะเล ถึงปากน้ำพุทไธมาส ใน พ.ศ. 2259

ฝ่ายข้างญวนก็ยกทัพเรือออกมาปะทะกันที่ปากน้ำพุทไธมาสทัพญวนตีทัพพระยาโกษาจันทกพ่ายมา ฝ่ายทัพบกเจ้าพระยาจักรีบ้านโรงฆ้องยกไป ทัพหน้าได้ดีทัพเขมรแตก กองทัพไทยทำลายเรือและเผาเมืองอุดงมีชัย เจ้าพระยาจักรีจึงแต่งคนเข้าไปว่ากล่าวกับนักพระแก้วฟ้า พระแก้วฟ้ายอมถวายดอกไม้เงินดอกไม้ทอง เจ้าพระยาจักรีก็เลิกทัพกลับมากรุงฯ และพระยาโกษาจันทกซึ่งแตกญวนมานั้น ทรงพระกรุณาสั่งให้ใช้ปืนลูกกระสุนดินประสี

พระราชพงสาวดารไทยกล่าวต่อไปว่า พ.ศ. 2238 นักพระแก้วฟ้า ณ กรุงกัมพูชาบดี ให้มีศุภอักษรว่า กองข้างไปพนข้างคล่องได้ข้างพังเผือกเชือกหนึ่ง สูง 3 สอก 7 นิ้ว จะขอพระราชทานถวายอักษรมหาเสนาบดีจึงเอาลักษณะศุภอักษรกราบบังคมทูลพระกรุณา พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวในพระบรมโกศ จึงมีพระราชโองการมานพระบัณพสุรสิงหนาทตั้ง

อัครมหาเสนาบดี ให้แต่งข้าหลวงและกรมช้างออกไปรับมา ข้าหลวงและกรมช้างกราบถวายบังคม ลาไป ครั้งถึงกรุงกัมพูชาแล้ว นักพระแก้วฟ้าแต่งพระยาพระเขมรให้คุมช้างเข้ามาส่ง 3 คน ยกมาแต่ เมืองกัมพูชาดี 1 เดือน กับ 20 วัน มาถึงศาลาบ่อโพง แล้วจึงให้แห่แห่นมา ผูกไว้สำหรับพิธี ณ วัด นางเล็งแล้วให้ทำขวัญและมีการสมโภช 3 วัน แล้วทรงพระกรุณาสั่งให้ขุนนางชื่อว่า พระวิเชียร หัตถินทรวัชรินทรเลิศฟ้า ให้รักษาไว้ในโรงช้างเผือก ช้างพระที่นั่งวิหารสมเด็จ แล้วพระราชทาน เสื้อผ้าแก่พระยาเขมร ซึ่งเข้ามาส่งช้าง 3 คนนั้นแล้วพระราชทานพรรณผ้าแพรให้แก่พระยาเขมรคุม เอาไปพระราชทานนักพระแก้วฟ้าด้วย ครั้งถึง พ.ศ. 2295 นักพระแก้วฟ้าถึงทิวงคต ได้เกิดการแย่งชิงอำนาจกันขึ้น

ไทยแต่งตั้งเจ้าชายเขมรกลับไปเป็นกษัตริย์ พ.ศ. 2293

ปีมะเมียโทศก ปีนั้นนักกองค้อเจ้าญวนมารบ พระรามาธิบดีพระศรีชัยเชษฐ พระราชา กัมพูชาจึงหนีญวนมาพึ่งพระบรมโพธิสมภาร มีพระราชโองการให้เกณฑ์ทัพ 10,000 ไปกระทำแก่ กรุงกัมพูชาดี ให้พระยาสุภาวดีเป็นแม่ทัพ ออกไปตั้งชุมพลอยู่ ณ วัดเจดีย์แดง พระยารามกิดอุบาย เรียนแก่ท่านอัครมหาเสนาบดี ว่าจะอาสาไปทัพด้วย 50 คน แต่ไม่มีอาวุธ ครั้งแจกอาวุธให้ครบมือ แล้วเปลาค่าไปโพธิ์สามต้นพาครอบครัวหนีไป พระเจ้าอยู่หัวให้เกณฑ์ข้าหลวงไปจับได้ ณ ทุ่งบ้านรี บางแก้วให้ประหารชีวิตเสีย

ครั้นพระยาสุภาวดียกทัพไปถึงกรุงกัมพูชา นักกองค้อจึงยอมมอบโดยปกติ พระยาราชสุภาวดีจึงยกทัพกลับ ต่อมาประมาณปีเศษนักกองค้อถึงแก่พิราลัย สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวใน พระบรมโกศ จึงโปรดให้พระรามาธิบดี ซึ่งลี้ภัยการเมืองอยู่ ณ พระนครศรีอยุธยากลับไปครอง เมือง นักพระรามาธิบดีได้ครองกรุงกัมพูชาสืบต่อมาจนกระทั่งเสียกรุง พ.ศ. 2310

ส่วนภายในพระนครศรีอยุธยา เมื่อสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวในพระบรมโกศสวรรคตไปใน พ.ศ. 2301 พระเจ้าอนุกรมพรได้ครองราชย์สมบัติสืบต่อมา แต่สมเด็จพระเชษฐาธิราชพระบรมราชา เอกทศน์ต้องการราชย์สมบัติ พระองค์จึงสละราชย์สมบัติแล้วออกผนวช

สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเอกทศน์ (พ.ศ. 2301 – 2303) เมื่อขึ้นครองราชย์ พม่าคู่ศึกของไทย ด้านตะวันตกได้ยกทัพมาตีพระนครศรีอยุธยาได้มีการต่อสู้กันยาวนาน จนในที่สุด พระนครศรีอยุธยาก็ได้เสียแก่ข้าศึกใน พ.ศ. 2310 พระราชวังและบ้านเมืองถูกทำลายอย่างย่อยยับ เมื่อเมืองหลวงเสียแก่ข้าศึก บรรดาหัวเมืองเอกและขุนนางสำคัญต่างตั้งตนเองเป็นอิสระ ในที่สุด บ้านเมืองแตกเป็นก๊กเป็นเหล่าไม่ขึ้นต่อกัน

ชาติพันธุ์เขมรกับแผ่นดินไทยสมัยกรุงธนบุรี

สถาปนากรุงธนบุรีเป็นเมืองหลวง พ.ศ. 2310

หลังจากที่กรุงศรีอยุธยาเสียแก่พม่า พระยาวชิราปราการ เจ้าเมืองตากซึ่งได้หนีออกจากพระนครหลวงไปตั้งค่ายใหญ่ที่เมืองจันทบุรี ได้ยกกำลังทหารมาขับไล่กองทัพพม่าที่ตั้งกองรักษาเมืองอยุธยาแตกกลับไป และรวบรวมประเทศอันหนึ่งอันเดียวกันอีกครั้ง

เหตุการณ์ในประเทศไทยภายหลังพระนครศรีอยุธยาอยู่ยบลงเพราะภัยสงครามกับพม่า จนสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีต้องย้ายนครหลวงมาตั้งใหม่ที่บริเวณป้อมวิชัยประสิทธิ์ บริเวณปากน้ำเจ้าพระยาที่เรียกว่าบางกอก สถานะทางการเมืองของรัฐบาลใหม่ค่อย ๆ เข้มแข็งขึ้นเพราะสามารถเรียกขวัญประชาชนให้เข้าร่วมรุกรบได้มากขึ้น แต่สถานะทางการเมืองครั้งนั้นราชสำนักธนบุรีแทบไม่มีเงินทองพอที่จะเป็นค่าอาหารและอาวุธยุทธโปกรณ์ ซึ่งเริ่มเปลี่ยนจากหอก ดาบมาเป็นปืนแบบคาบศิลา ซึ่งจะต้องซื้อหาจากฝรั่งชาวตะวันตกที่ยื่นมือเข้ามาเสนอขายอาวุธต่าง ๆ ให้ไทย ในที่สุดต้องประมุขให้ขุนนางเสนอราคาค่าชุดหาสมบัติในบริเวณชายเมืองเก่าพระนครศรีอยุธยา เพื่อนำเงินมาบำรุงพระคลังหลวงเพื่อฟื้นฟูประเทศขึ้นมาใหม่

ในขณะที่พระนครศรีอยุธยา และกรุงธนบุรีมีปัญหาทางการเมืองเพราะผลของสงครามไทย – พม่านั้น ชายฝั่งอินโดจีนด้านตะวันออกซึ่งเป็นประเทศเวียดนาม เขมรและลาว ก็มีปัญหาคบพร้อม ๆ กัน กล่าวคือ ในเวียดนามได้เกิดการจลาจลแย่งชิงอำนาจระหว่างราชวงศ์เก่ากับพวกกบฏจิน – ไทเซิน ในราชอาณาจักรลาวได้เกิดการเปลี่ยนแปลงผู้ปกครอง ในขณะเดียวกันอาณาจักรกัมพูชาได้ประกาศแข็งเมือง เพราะราชวงศ์อยุธยาล่มสลายลง สงครามด้านไทย – พม่ายังรบติดพันกันอยู่ ทางด้านตะวันออกได้เกิดสงครามจลาจลไปทั่วดินแดน ฉะนั้นอาจกล่าวได้ว่า ความไม่มั่นคงทางการเมืองในภูมิภาคดังกล่าวกระทบไม่เฉพาะไทย พม่าเท่านั้น แต่รวมทั้งแหลมอินโดจีน โดยมีไทยเป็นแกนกลางแห่งอำนาจ

กัมพูชาประกาศอิสรภาพจากอำนาจไทย พ.ศ. 2310

ในประเทศกัมพูชา ภายหลังจากที่พระนครศรีอยุธยาเสียแก่พม่าเข้าสู่ใน พ.ศ. 2310 สมเด็จพระนารายณ์ราชาธิราช (นักร้องตัน) เห็นเป็นโอกาสเหมาะจึงประกาศอิสรภาพไม่ยอมอยู่ในขอบเขตสิทธิมาพระนครศรีอยุธยาเช่นอดีต งดการช่วยเหลือส่งเสริมสนับสนุนเช่นเมืองประเทศราช ขณะเดียวกันก็เบียดเบียนพระรามราชา (นักร้องโพน) ซึ่งเป็นญาติร่วมโยยิกา นักร้องโพนพระรามราชาจึงหนีมาพึ่งสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรี ซึ่งกำลังทำสงครามกู้อิสรภาพจากพม่า และปราบปรามหัวเมืองประเทศราชต่าง ๆ อยู่

สมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีจึงมีหนังสือแจ้งให้สมเด็จพระนารายณ์ราชาธิราช จัดค้นไม้เงิน ต้นไม้ทองเครื่องบรรณาการเข้ามาถวายเหมือนครั้งกรุงศรีอยุธยา เมื่อสมเด็จพระนารายณ์ราชาธิราช ปฏิเสธ สมเด็จพระเจ้าตากสินถือว่าเป็นกบฏโปรดให้ส่งกองทัพไทยไปปราบใน พ.ศ. 2312

สมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรี จึงโปรดให้พระยาอภัยภทรและพระอนุชา คือพระยาอนุชิต ราชเป็นแม่ทัพพานกองพระรามราชยกทัพไปตีเมืองเสียมราฐ เมืองพระตะบองได้รับพุงกัน กองทัพพระยากลาโหมไม่สามารถ แม่ทัพเขมรเสียชีวิตในสนามรบ พอดีกองทัพไทยทราบว่า พระเจ้ากรุงธนบุรีเสียพระชนม์ชีพที่เมืองนครศรีธรรมราชจึงยกทัพกลับ ปราบกัมพูชาไม่สำเร็จ

กองทัพพระเจ้าตากสินตีเมืองพนมเปญ พ.ศ. 2314

องค์สมเด็จพระนารายณ์ราชาธิราช นักพระโศกิต (นักกองคั่น) ได้เป็นใหญ่สืบต่อมา ได้ เหน็จพลเมืองบันทายมาศและเมืองตรังยกมาตีเมืองตราด – เมืองจันทบุรี กราดล้อมนครอรัญญิศา ไปเป็นจำนวนมาก

สมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีทรงขัดเคืองมาก จึงโปรดให้เจ้าพระยาจักรีเป็นแม่ทัพยกทัพไป ทางเมืองปราจีนบุรี นำนักองค์พระรามราชาไปด้วย ส่วนพระองค์เป็นแม่ทัพเรือ ได้ตีเมืองบันทายมาศ แล้วยกไปตามคลองเล็ก ถึงเกาะพนมเปญ ในขณะที่ทัพพระยาจักรีตีได้เมืองพระตะบอง เมืองโพธิสัตว์และเมืองบริบูรณ์ แล้วยกไปตีเมืองบันทายเพชร

สมเด็จพระนารายณ์ราชาสู้ไม่ได้ก็พาครอบครัวหนีไปเมืองญวน เจ้าพระยาจักรียกทัพไป ตีเมืองบาพนมแล้วเข้ามาสมทบกันกับทัพหลวงที่เกาะพนมเปญ แล้วจึงยกทัพกลับ

ฝ่ายองค์สมเด็จพระนารายณ์ราชาธิราชได้กำลังญวนไกเซินมาช่วย เข้ายึดเมืองพนมเปญ คือแล้วตั้งเมืองหลวงใหม่ที่แพรกปรักปรัม กองทัพไทยได้กวาดต้อนผู้คนมาตั้งกองรักษาการณ์เมือง พระตะบอง เมืองนครเสียมราฐ ครอบครัวเขมรที่เข้ามาครั้งนั้นโดยในตั้งบ้านเรือนอยู่ที่เมืองราชบุรี ส่วนองค์พระรามราชานั้น สมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีโปรดให้เป็นเจ้านายกัมพูชาตั้งอยู่ ณ เมืองกำปอด โดยมีกองทัพไทยคอยช่วยเหลือกองหนึ่ง

ครั้น พ.ศ. 2315 ทางเมืองญวนไกเซินได้เกิดการจลาจลเป็นเหตุให้จำต้องถอนกองทัพ กลับคืนไซ่ง่อน องค์สมเด็จพระนารายณ์ราชาธิราชเห็นจวนตัว จำใจต้องส่งพระองค์แก้วเป็นราชทูต เข้ามาหาแม่ทัพไทย ณ เมืองพระตะบอง ขอเลิกการรบและขอขึ้นเป็นข้าขอบขัณฑสีมาเป็นประเทศ ราชเช่นเดิม สมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีไม่เชื่อจึงให้จำขังไว้ ต่อมาพระองค์แก้วได้ร้องเรียนขอให้ช่วย อพยพครอบครัวมาไว้ในกรุงเทพฯ ด้วย สมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีก็ได้ดำเนินการตามขอ และถอด พระองค์แก้วจากคุกให้ทำราชการสนองที่กรุงเทพฯ

เมื่อองค์นารายณ์ราชาธิราชเห็นเช่นนั้นจึงปรึกษากับบรรดาขุนนางเขมรให้เชิญองค์โพน พระรามาชิดิไปครองราชย์ ตนเองจึงขอเป็นแค่อุปราช สมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีจึงโปรดให้หนัก

องค์โพนเป็นกษัตริย์กัมพูชาทรงพระนามว่า สมเด็จพระรามราชาธิราชบรมราชปิตร อยู่ในขอบ
 ณฑลสีมากรุงธนบุรีสืบต่อมา

พ.ศ. 2320 บรรดาขุนนางเขมรซึ่งถูกลิดรอนอำนาจก็ยุยงสมเด็จพระรามราชาว่า พระมหา
 อุปราชคิดการกบฏ กษัตริย์เขมรไม่ทันยังคิดก็เชื่อว่าเป็นความจริงจึงให้ขุนนางไปลอบฆ่าพระมหา
 อุปราชเสีย ครั้นแจ้งภายหลังว่าไม่จริงก็มีความโทมนัสเป็นอันมาก และล้มป่วยถึงพิราลัยในปีนั้น
 ทั้งธิดาไว้ 3 คน และโอรสอีก 1 คน คือนักกองตัวเอง ซึ่งล้วนแต่ทรงพระเยาว์ทั้งสิ้น

เมื่อบ้านเมืองไร้กษัตริย์ก็เกิดจลาจลล้างแค้นระหว่างผู้จงรักภักดีกับบรรดาขุนนางอีกฝ่าย
 หนึ่ง ได้รับพุงกันเองในที่สุดพระยายมราช (แบน) เห็นจะสู้ไม่ได้ก็พาพระราชวงศ์เขมรจำนวน 500
 คนอพยพเข้ามา ณ กรุงเทพมหานคร ซึ่งนักกองซึ่งเป็นยุวกษัตริย์มีพระชนมายุเพียง 10 พรรษา
 สมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีจึงทรงตั้งให้พระยายมราช (แบน) เป็นเจ้าพระยาอภัยภูเบศรวิเศษสงครามฯ

ชาติพันธุ์เขมรกับแผ่นดินไทยสมัยกรุงรัตนโกสินทร์

กบฏมูสลิมเข้ายึดอำนาจในราชสำนักกัมพูชา พ.ศ. 2325

เมื่อพระยาอภัยภูเบศรเดินทางเข้ามากรุงเทพฯ ฝ่ายเมืองเขมรขาดผู้ปกครอง ด่วนเขตแขก
 ตั้งตนเป็นใหญ่แต่งตั้งขุนนางแขกเข้ารับตำแหน่งหน้าที่ต่าง ๆ ทำให้ขุนนางเขมรที่ยังจงรักภักดีอีก
 ส่วนหนึ่งไม่ยินยอมก็ลักลอบฆ่าตวนเขตตาย กุมอำนาจบ้านเมืองไว้ได้ และมีหนังสือของนักกองตัวเอง
 ขึ้นไปครองราชย์สมบัติต่อ แต่พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกเห็นว่ายังทรงพระเยาว์จึง
 โปรดเกล้าให้พระยาอภัยภูเบศรออกไปว่าราชการพลางก่อน และได้ตั้งเมืองหลวงใหม่ที่อุดมมีชัย
 (เจ้าพระยาภาสกรวงศ์, 2526, หน้า 21)

กองทัพไทยส่งทหารไปปราบกบฏในราชสำนักกัมพูชา พ.ศ. 2337

เมื่อนักกองเองมีอายุได้ 22 พรรษา ก็โปรดให้บวชตามประเพณีที่วัดสระเกษ ครั้นออก
 พรรษาจึงได้ลาสิกขาบท แล้วทรงพระราชทานนามแก่นักกองเองให้เป็น สมเด็จพระนารายณ์
 รามาริบัติศรีสุริโยพรรณฯ เจ้ากรุงกัมพูชา โดยมีพระยาคลาโหมปกเป็นสมเด็จพระฟ้าทะละหะ มี
 อำนาจสิทธิขาดบังคับบัญชาทั่วไป แต่เนื่องจากเจ้าพระยาอภัยภูเบศร (แบน) ซึ่งเป็นพวกนักกองค
 โนน สมเด็จพระรามราชา ซึ่งได้วิวาทกับบิดานักกองเองมาก่อนเกรงจะเกิดการขัดแย้งเป็นเหตุ
 จลาจลอีก จึงทรงแบ่งประเทศออกเป็น 2 ส่วน คือ

1. เขมรฝ่ายใน ได้แก่พื้นที่ติดชายแดนเขมรสูง ได้แก่ดินแดนเมืองพระตะบอง และ
 เมืองขึ้น และเมืองเสียมราฐซึ่งใกล้ชายแดนไทย ก็เป็นส่วนหนึ่งให้เจ้าพระยาอภัยภูเบศรขึ้นตรงต่อ
 กรุงเทพฯ

2. เขมรฝ่ายนอก ซึ่งได้แก่ชายแดนด้านนอกไปจนจรดแดนญวน และฝั่งทะเลด้านใต้ มีเมืองบันทายเพชรเป็นเมืองหลวง มีฐานะเป็นประเทศราช อยู่ใต้การปกครองพระนารายณ์รามาชิบดี ศรีสุริโยพรรณ

สมเด็จพระนารายณ์รามาชิบดีกษัตริย์กัมพูชาพิราลัย พ.ศ. 2340

สมเด็จพระนารายณ์รามาชิบดี ได้กราบบังคมลาไปครองราชย์เมืองกัมพูชา รุ่งปีต่อมาได้ทูลขอสมเด็จพระเจ้าเอกทัศ และสมเด็จพระเจ้าวรวงศ์เธอซึ่งเป็นอาภัพหลานกับครอบครัวที่ตกค้างกันไปกัมพูชา กษัตริย์พระองค์นี้มีโอรส 5 องค์ เกิดที่กรุงเทพมหานคร 4 องค์ และในกัมพูชา 1 องค์ คือ

1. นักองค์จันท
2. นักองค์พิมพ์
3. นักองค์สงวน
4. นักองค์อิม
5. นักองค์ด้วง

ล้วนแต่ยังทรงพระเยาว์ทั้งสิ้น สมเด็จพระเจ้าตากสิน เป็นผู้สำเร็จราชการแผ่นดินกัมพูชา

พ.ศ. 2340

ใน พ.ศ. 2340 นักองค์นารายณ์พระรามาชิบดีเกิดพิราลัย จึงโปรดให้สมเด็จพระเจ้าตากสินเป็นผู้สำเร็จราชการแผ่นดิน และทำนุบำรุงเจ้าชายทั้ง 5 ซึ่งเป็นเชื้อพระวงศ์กัมพูชาสืบต่อมา

ตั้งสมเด็จพระอุทัยราชา (นักองค์จันท) เป็นเจ้ากรุงกัมพูชา พ.ศ. 2450

ภายหลังที่สมเด็จพระเจ้าตากสินดำรงตำแหน่งผู้สำเร็จราชการแผ่นดินมาได้ 10 ปี เห็นว่าตนเองชรามากแล้วและนักองค์จันทมีอายุได้ 16 ปี นักองค์สงวนอายุได้ 13 ปี ควรที่จะได้ว่าราชการแผ่นดินได้แล้วจึงได้นำเจ้าชายเขมรรัชทายาทเข้าเฝ้าที่กรุงเทพฯ เพื่อกราบบังคมทูลให้แต่งตั้งนักองค์จันทขึ้นเป็นเจ้ากรุงกัมพูชา และฟ้าทะละหะได้ถึงแก่อสัญกรรมในปีนั้น

พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกฯ จึงโปรดเกล้าแต่งตั้งนักองค์จันทเป็นสมเด็จพระอุทัยราชาธิราชรามาชิบดีฯ เป็นเจ้ากรุงกัมพูชาสืบต่อมา

พ.ศ. 2352 สมเด็จพระอุทัยราชาฯ นักองค์จันทเข้ามาเฝ้าเมื่อจะเสด็จกลับกัมพูชา ยังไม่ทันที่จะเบิกขุนนางเข้าเฝ้า สมเด็จพระอุทัยราชาเจ้ากรุงกัมพูชาไปเฝ้าเอง ไม่มีผู้ใดนำตามธรรมเนียมประเพณี พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกฯ ทรงพิโรธและดำหนิทำให้สมเด็จพระอุทัยราชาได้รับความอับอายแก่ข้าราชการมาก และเอาพระทัยออกห่างจากกรุงเทพฯ ตั้งแต่นั้นมา

องค์เชื้องสื่อจักรพรรดิยวนยึดพื้นที่บางส่วนของกัมพูชา พ.ศ. 2353

การติดต่อกับยวนยังคงดำเนินมาด้วยดี แต่มีความขัดแย้งเกิดขึ้นตามลำดับ พระเจ้า
ญาลองจักรพรรดิยวนได้ส่งทูตเข้ามายังกรุงเทพฯ 2 คณะ

คณะหนึ่งได้เข้ามาถวายพระบรมศพพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก อีกคณะ
หนึ่งได้เข้ามาถวายบังคมพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยในโอกาสขึ้นเสวยราชย์สมบัติ ใน
ทูตคณะที่ 2 นี้ พระเจ้าเวียดนามยาลองได้มีพระราชสาสน์ขอเมืองบันทายมาศและหัวเมืองบริวาร
อีก 34 หัวเมือง ซึ่งยวนส่งกองทหารยึดเอาไว้แล้ว โดยอ้างว่าเป็นเมืองขึ้นของยวน

เมืองบันทายมาศ (ยวนเรียกฮาเกียน) ตั้งอยู่ริมฝั่งปากคลองลัดที่จะเข้าไปยังกัมพูชาด้าน
ใต้ เป็นจุดยุทธศาสตร์สำคัญที่ยวนจะแผ่อำนาจเข้าครอบงำเหนือกัมพูชา และเป็นเมืองที่อยู่ใกล้
เมืองไซ่ง่อนศูนย์กลางการปกครองในภาคใต้ของยวนไปมาสะดวกกว่าทางกรุงเทพมหานคร

ไทย – กัมพูชา ขอมตัดพื้นที่อาณาจักรฟูนานให้ยวน

พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย ตระหนักดีว่าพื้นที่ด้านใต้สุดของแหลมอินโดจีน
นั้นมีความสำคัญต่อความอยู่รอดทางราชการเมืองกัมพูชา แม้ฝ่ายไทยจะรู้ว่ายวนมีแผนการยึด
กัมพูชาไว้ในอานานแบบเดียวกับที่เคยยึดอาณาจักรจัมปา จนชาวจามเจ้าของประเทศกลายเป็นคน
ชั้นสองอยู่ใต้การบังคับบัญชาของผู้ปกครองชาวยวนบ้าง ที่แตกหนีกระแสนานเซ็นเข้ามาใน
แผ่นดินเขมรบ้าง หนีเข้ามาพึ่งพระบรมโพธิสมภารพระนครศรีอยุธยาบ้าง และยุทธศาสตร์เดียวกัน
นี้ยวนจะต้องเข้าครอบครองกัมพูชาในที่สุด

แต่เนื่องจากฝ่ายไทยมีสงครามด้านพม่ายังติดพันกันอยู่ หากไทยขัดขวางการรุกคืบของ
ยวนในดินแดนอาณาจักรฟูนาน นครหลวงดั้งเดิมของกัมพูชาก็จะต้องทำศึกขนานทั้ง 2 ฝ่าย คือ
ด้านตะวันออกทำสงครามปกป้องกัมพูชา

ด้านตะวันตกทำสงครามปกป้องมอญและชายแดนไทย

ในที่สุดเพราะความจำเป็นดังกล่าวไทยยอมให้ยวนยึดอำนาจและดินแดนกัมพูชา คือ
เมืองบันทายมาศ (ฮาเกียน) และพื้นที่ชายฝั่งตะวันออกเฉียงใต้ทั้งหมด 34 หัวเมือง ตั้งแต่บัดนั้นเป็น
ต้นมา ส่วนดินแดนที่เหลือสมเด็จพระอุทัยราชาเป็นเจ้าปกครองได้อำนาจของไทยสืบต่อมา ครั้นใน
พ.ศ. 2362 พระเจ้าญาลองสิ้นพระชนม์ พระเจ้ามินบางหรือมินหม่างได้ครองราชย์สมบัติสืบต่อมา ก็
ได้แจ้งเรื่องเข้ามาให้ทางไทยทราบ พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย ได้โปรดให้แต่งทูตคุม
ของออกไปช่วยงานพระศพและเจริญทางพระราชไมตรีกับพระเจ้ากรุงเวียดนามองค์ใหม่ตาม
ประเพณี นับตั้งแต่นั้นมาทางไมตรีระหว่างไทยกับยวนในรัชกาลนี้ก็ดำเนินไปด้วยดีตลอดมา

ญวนมินมางหนุนกัมพูชาให้ประกาศอิสรภาพจากอำนาจไทย

เหตุการณ์ทางด้านกัมพูชาเป็นไปอย่างเลวร้ายมากขึ้น เพราะเขมรฝักใฝ่กับญวนขึ้นทุกขณะ ทั้งนี้ก็เนื่องมาจากสาเหตุหลายประการด้วยกัน คือ

1. เมื่อคราวที่สมเด็จพระอุทัยราชาเข้ามาเฝ้าในดอนปลายรัชกาลพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ตอนที่จะกราบบังคมลากลับไปนั้น ได้เข้าไปกราบถวายบังคมลาเองโดยพลการ ไม่รอให้เสนาบดีกราบทูลเบิกตามพระราชประเพณี พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าฯ จึงทรงบริภาษติเตียน ทำให้สมเด็จพระอุทัยราชาได้รับความอับยศและอาฆาตคิดร้ายต่อเมืองไทย
2. เมื่อสมเด็จพระอุทัยราชากลับไปแล้วเกิดวิวาทกับพระยาเดโช (เม็ง) ทำให้พระยาเดโชถูกสั่งจับจึงได้หนีเข้ามาอยู่ในกรุงเทพฯ สมเด็จพระอุทัยราชามีศุภอักษรเข้ามากราบทูลขอตัวไป แต่ไม่พระราชทานให้
3. สมเด็จพระอุทัยราชาได้มีศุภอักษรเข้ามาขอกราบทูลของนักงศ์อ๊ นกองค์เกาผู้เป็นปากลับไปยังบ้านเมือง แต่พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าฯ ไม่ทรงอนุญาตให้ เพราะสตรีทั้งสองคนนี้ต่างก็เป็นพระสนมของสมเด็จพระบรมราชวังบรมมหาสุรสิงหนาท และมีพระเจ้าลูกเธออยู่ในเวลานั้นด้วย
4. สมเด็จพระอุทัยราชายังมีความประสงค์ที่จะได้เมืองพระตะบอง และเสียมราฐคืนไปจากไทยอีกด้วย

ด้วยสาเหตุเหล่านี้ได้ทำให้ประมุขของกัมพูชาแสดงกิริยากระด้างกระเดื่องห่างเหินไปจากไทย และหันไปฝักใฝ่อยู่กับญวนยิ่งขึ้นทุกขณะ

เมื่อพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าฯ สวรรคตลงนั้น สมเด็จพระอุทัยราชาก็ไม่ยอมเข้ามาช่วยในงานพระบรมศพ และงานราชาภิเษกใหม่ตามธรรมเนียมที่เจ้าประเทศราชจะต้องพึงกระทำ คงได้แต่ให้นักงศ์สงวนพระมหาอุปโยราช กับนักงศ์อ๊มพระมหาอุปราชผู้น้อง กับขุนนางบางคนเข้ามาแทน ครั้นเมื่อเจ้านายเขมรเหล่านี้จะกลับไป ก็พอดีได้ทราบข่าวพม่าจะยกทัพมาตีเมืองไทย จึงโปรดให้มีศุภอักษรฝากไปยังสมเด็จพระอุทัยราชาให้เกณฑ์กองทัพเข้ามาช่วยป้องกันพระนคร แต่สมเด็จพระอุทัยราชานิ่งเฉยเสีย พระมหาอุปโยราชกับขุนนางผู้ใหญ่สามคนจึงคิดอ่านจัดเกณฑ์ผู้คนกันโดยลำพัง สมเด็จพระอุทัยราชาทราบเข้าก็ให้ฆ่าขุนนางผู้ใหญ่เสีย 2 คน อีกคนหนึ่งเข้ามาอยู่ในกรุงเทพฯ ทัน

แล้วสมเด็จพระอุทัยราชาก็ร้องขอความช่วยเหลือไปทางเวียดนาม ทางญวนเห็นได้ทีจึงส่งกำลังทหาร 1,000 คน เข้ามาตั้งอยู่ในเมืองเขมร เขมรเห็นได้ท่ามีกำลังญวนสนับสนุน ก็ส่งกองทัพออกเรียงรายรักษาการณ์ตามด่านชายแดนที่ติดต่อกับไทยทุกทาง

นักงศ์สถานและเจ้านายเขมรคนอื่น ๆ ที่ยังจงรักภักดีต่อไทย เห็นว่าการที่พระอุทัยราชา ประพฤตินอกนุ่อกทางเช่นนั้นก็ไม่ยอมอยู่ด้วย พาสั้ครพรรคพวกหนีมาตั้งอยู่ที่เมืองโพธิสั้ศวั สมเด็จพระอุทัยราชาให้ขุนนางมาเกลี้ยกล่อมถึงสองครั้งก็ไม่ยอมกลับ ข้าหลวงไทยที่ประจำอยู่ ณ เมืองพระตะบอง และพระยาอภัยภูเบศรเจ้าเมืองพระตะบองคนใหม่ได้แจ้งเรื่องเข้ามายังกรุงเทพฯ ครั้นความทรงฝ่าละอองพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยก็ทรงพระราชดำริว่าเรื่องราวใน เมืองเขมรครั้งนี้ใหญ่โตมาก จะมีแต่หนังสือไปว่ากล่าวเท่านั้นหาเพียงพอแก่เหตุการณ์ จึงโปรดให้ เจ้าพระยาอมราช (น้อย) คุณกองทัพบกเชิญศุภอักษรออกไปไกลเกลี้ยให้เจ้านายเขมรคืนดีกัน

กองทัพไทยปราบปรามการจลาจลของขุนนางกัมพูชา พ.ศ. 2354

กองทัพไทยได้ยกไปถึงเมืองโพธิสั้ศวัแดนเขมรเมื่อ พ.ศ. 2354 ในชั้นแรกเจ้าพระยาอมราช ได้แต่งให้ข้าหลวงถือหนังสือและศุภอักษรไปถวายสมเด็จพระอุทัยราชาแต่โดยดีก่อน แต่ทาง สมเด็จพระอุทัยราชาได้แสดงอาการเป็นกบฏและดูหมิ่นเหยียดหยามไทยยิ่งขึ้น โดยไม่ยอมรับศุภอักษร และขับไล่ข้าหลวงไทย เจ้าพระยาอมราชจึงยกกองทัพมาเข้าสู่มืองบันทายเพชรนครหลวง ของเขมรในเวลานั้น พร้อมด้วยพระมหาอุปราช พวกเขมรได้ใช้ปืนยิงกองทัพไทยหลายครั้งแต่ ฝ่ายไทยมิได้ยิงโต้ตอบด้วย

พอสมเด็จพระอุทัยราชาทราบเข้าก็หนีไปอยู่ที่เมืองพนมเปญ ในตอนนี้กองคั้มพระ มหาอุปราช กับนักงศ์ด้วยผู้นองก็หนีจากสมเด็จพระอุทัยราชามาอยู่กับกองทัพไทย สมเด็จพระ อุทัยราชาเห็นท่าไม่ดีจึงหนีไปอยู่เมืองไซ่ง่อน เพื่ออาศัยบารมีญวนคั้มครองต่อไป

เจ้าพระยาอมราชได้มีหนังสือไปชี้แจงว่า ที่ยกกองทัพมานี้มิได้มาทำร้าย แต่มาไกลเกลี้ย ฟื้นฟูให้คืนดีกัน มิให้แตกร้างเป็นจลาจลขึ้นในบ้านเมือง สมเด็จพระอุทัยราชาที่เฉยเสียจนเวลา ล่วงไปหลายเดือนกองทัพไทยเริ่มขาดเสบียงอาหารและเกรงว่าเมื่อถึงฤดูน้ำญวนจะยกทัพมารบ กองทัพไทยจะเสียเปรียบ เจ้าพระยาอมราชจึงปรึกษากับเจ้านายเขมรทั้งสามองค์นั้น แล้วก็ให้เผา เมืองพนมเปญ เมืองพระพงหลวง และเมืองบันทายเพชรเสีย มิให้เป็นที่ยอาศัยของข้าศึกได้ แล้วให้ อพยพผู้คนมาอยู่ที่เมืองพระตะบอง จากนั้นก็พานักงศ์ทั้งสามเข้ามาอยู่ในกรุงเทพฯ

ครั้นต่อมาก็ได้โปรดให้มีพระราชสาสน์ชี้แจงเรื่องราวไปยังพระเจ้าญาลองกษัตริย์ญวน พระเจ้าญาลองได้ตอบเข้ามาว่า เหตุวุ่นวายครั้งนี้เกิดจากนักงศ์สงวน และให้ทางไทยซึ่งเป็นเมือง ใหญ่มีความโอบอ้อมอารีเขมรผู้เป็นเมืองน้อย กับได้เสนอให้ทางไทยและญวนร่วมมือกันจัดการ ให้สมเด็จพระอุทัยราชากลับคืนมาครองบ้านเมืองตามเดิม

ทางไทยไม่ปรารถนาที่จะวิวาทกับญวนในขณะนั้น ด้วยเกรงพม่าจะยกมาตีซ้ำเป็นศึก กระหนาบ จึงโปรดให้โอนอ่อนผ่อนตามข้อเสนอของญวน ดังนั้นสมเด็จพระอุทัยราชาจึงได้ กลับคืนมาเป็นพระเจ้ากรุงกัมพูชาตามเดิม แต่ขออยู่ที่เมืองพนมเปญ ไม่ยอมกลับไปอยู่ที่ยี่เมือง

บันทายเพชรตามเดิม เพราะเมืองพนมเปญติดต่อกับมากับญวนได้สะดวก ส่วนเมืองบันทายเพชร นั้นเป็นเมืองคอนไทยอาจยกไปทางบกก็ได้โดยสะดวกกว่าทางญวน นับแต่นั้นมาสมเด็จพระอู่ไทย ราชกิจขาดการบังคับบัญชาของไทย คงเป็นแต่สิ่งเครื่องบรรณาการเข้ามาถวายเช่นแต่ก่อนทุกปี เท่านั้น ส่วนการว่ากล่าวบังคับบัญชาสิทธิขาดทั้งปวงนั้นตกอยู่แก่ฝ่ายญวนทั้งสิ้น โดยญวนได้ตั้ง ข้าหลวงมาดูแลกำกับอยู่ด้วย

มหาพุทธสงครามไทย – ญวน พ.ศ. 2378 – 2400

มูลเหตุแห่งสงครามนั้นเริ่มต้นขึ้นในสมัยอยุธยาไทยกับญวนตอนใต้มีดินแดนเขมร แทรกอยู่ในระหว่างกลาง เขมรเป็นแต่ประเทศน้อยต้องยอมเป็นเมืองออก ส่งบรรณาการแก่ไทย และญวนทั้งสองฝ่ายมาช้านาน แต่เขมรนับถือไทยยิ่งกว่าญวน เพราะถือศาสนาและมี ขนบธรรมเนียมอย่างเดียวกัน ความยุ่งยากที่เกิดขึ้นแก่เขมรเนื่อง ๆ นั้น เนื่องมาแต่เหตุที่พวกเขมร มักประทุษร้าย และรบพุ่งกันเองด้วยเรื่องชิงอำนาจกันบ่อย เมืองเขมรจึงคล้ายกับสมรภูมิระหว่าง ไทยกับญวนมาแต่สมัยกรุงศรีอยุธยา

ครั้นถึงสมัยกรุงธนบุรี ไทยช่วยอุปการะให้เขมรสงบราบคาบและสมเด็จพระราชาธิราช เจ้ากรุงกัมพูชาธิปไตยมาขึ้นแก่ไทยแต่ฝ่ายเดียว

ต่อมาในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 1 ตอนต้น ไทยช่วยทะนุบำรุงทั้งเขมรและญวน ทางไมตรีระหว่างไทยกับญวนสนิทสนมดีมาก ครั้งต่อมาในตอนปลายรัชกาลที่ 1 นั้นเองญวนมี อำนาจมากขึ้นอย่างเดิม ช่วยทะนุบำรุงเขมรร่วมมือกับไทย และได้มาขอเอาเมืองพุทไธมาศของไทย ไปไว้ในอาณาจักรญวนด้วย ไทยก็ผ่อนผันเพื่อเห็นแก่ทางพระราชไมตรี

เมื่อเริ่มรัชกาลที่ 2 ไทยกับพม่าเกิดรบกันขึ้นอีก (องค์การคำครุสภา, 2512, หน้า 234 - 236) มีท้องตราสั่งมาจากกรุงเทพฯ ให้เขมรเกณฑ์กองทัพมาช่วยรบพม่า พวกขุนนางเขมรเกิดแตก กันเป็น 2 พวก พวกหนึ่งซึ่งไทยเห็นว่าไม่ควรทำตามท้องตรา ถ้าไทยเอาผิดก็ควรพึ่งญวน อีกพวก หนึ่งชอบไทยเห็นว่าควรเกณฑ์กองทัพมาช่วยตามท้องตรา สมเด็จพระอู่ไทยราชาเข้าด้วยพวกซึ่งไทย ให้จับขุนนางที่เป็นหัวหน้าพวกนิยมไทยฆ่าเสีย สมเด็จพระมหาอุปโยราช (นักรบค้อม) อนุชา สมเด็จพระอู่ไทยราชา เป็นหัวหน้าพวกนิยมไทยอยู่ในเวลานั้นตกในที่จับขึ้นจึงหนีเข้ามาใน กรุงเทพฯ พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยจึงโปรดให้เจ้าพระยาบวรราชภักดีออกไป เมืองเขมร สมเด็จพระอู่ไทยราชาก็หนีลงไปพึ่งญวนที่เมืองไซ่ง่อน แต่นักรบค้อมซึ่งเป็นอนุชาของค้อม เล็กของสมเด็จพระอู่ไทยราชามาเข้ากับไทย เมื่อเกิดเหตุขึ้นครั้งนั้นพระเจ้าเวียดนามยาลองเห็นได้ ชองก็แต่งราชทูตให้เชิญพระราชสาสน์ใช้ถ้อยคำอ่อนหวานเป็นทางไมตรีแต่ส่วนข้อความนั้นอ้าง ว่าเพราะเมืองเขมรเคยพึ่งทั้งไทยและญวนมาแต่ก่อน พระเจ้ากรุงสยามเหมือนเป็นบิดา และพระเจ้า เวียดนามเหมือนเป็นมารดาของเจ้ากรุงกัมพูชา บัดนี้สมเด็จพระอู่ไทยราชามีความผิดต่อบิดาไปอ่อน

วอนให้มารดาช่วยขอโทษก็มีรู้จะทอดทิ้งเสียได้จึงมีพระราชสาสน์มาขอพระราชทานโทษ และขอให้สมเด็จพระอู่ไทยราชาได้ครองกรุงกัมพูชาตามเดิม ก็ในเวลานั้นไทยกำลังเตรียมสู้ศึกพม่า ไม่อยากจะให้เกิดเป็นอริขึ้นกับญวนอีกฝ่ายหนึ่ง จึงต้องจำยอมให้สมเด็จพระอู่ไทยราชากลับขึ้นมาครองเมืองเขมรดังเก่า แต่นั้นเมืองเขมรก็ไปฝักใฝ่อยู่กับญวน เป็นแต่ถึงกำหนดก็ส่งเครื่องราชบรรณาการเข้ามากรุงเทพฯ ครั้นพระเจ้าเวียดนามยาลองทิวงคต ถึงรัชกาลพระเจ้าเวียดนามมินมาราชบุตรซึ่งได้รับรัชทายาท ญวนก็คิดแผ่อำนาจต่อเข้ามาในเวียงจันทน์อีกทางหนึ่ง

พอถึงรัชกาลที่ 3 แห่งกรุงรัตนโกสินทร์ เจ้าอนุวงศ์เวียงจันทน์เป็นกบฏขึ้น ด้วยญวนอุดหนุนถึงต้องรบพุ่งปราบปรามเป็นการใหญ่ ครั้นพระเจ้าอนุวงศ์เวียงจันทน์แพ้หนีไปพึ่งญวน พระเจ้าเวียดนามมินมาราก็มีพระราชสาสน์เข้ามากล่าวขอโทษพระเจ้าอนุวงศ์เหมือนครั้งเรื่องเมืองเขมรในหนหลัง พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงขัดเคืองญวนไม่ยอมอนุโลมตาม โปรดให้ปราบปรามพวกกบฏเวียงจันทน์จนราบคาบ ทางไมตรีระหว่างไทยกับญวนก็หมองหมางกันแต่นั้นมา

ฝ่ายไทยเมื่อเสร็จการปราบปรามกบฏเวียงจันทน์แล้วพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงโปรดเกล้าให้เจ้าพระยาบดินทรเดชา (สิงห์) ที่สมุหนายกออกไปตั้งระวางเหตุการณ์อยู่ที่เมืองพระตะบอง เมื่อ พ.ศ. 2375

การสู้รบระหว่างไทย – ญวนในมหาพุทธสงคราม

ปีมะเส็ง พ.ศ. 2376 พวกญวนที่เมืองไซ่ง่อนเป็นกบฏต่อพระเจ้าเวียดนามมินมาราช พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงพระราชดำริว่าเป็นโอกาสที่จะเอาเมืองเขมรคืนและให้ญวนหายกำเริบเสียบ้าง จึงโปรดให้เจ้าพระยาบดินทรเดชา (สิงห์ สิงหเสนี) สมุหนายก เป็นแม่ทัพใหญ่ ผู้สำเร็จราชการยกทัพออกไปตีเมืองเขมร แต่ ณ วันเดือนอ้ายแรม 5 ค่ำแล้ว ให้ตีเมืองญวนไปจนเมืองไซ่ง่อน และให้เจ้าพระยาพระคลังเป็นแม่ทัพเรือออกไปตีหัวเมืองเขมรและญวนตามชายทะเล แล้วไปสมทบกับกองทัพบกตีเมืองไซ่ง่อนด้วยกัน พอเขมรทราบว่ายกทัพใหญ่ออกไป สมเด็จพระอู่ไทยราชา (นักร้องจันทร) ก็รับหนีนอกนอกแดนเขมรเข้าไปอยู่ในความป้องกันของญวน

ส่วนทางเหนือและทางภาคอีสานก็โปรดให้กองทัพยกแยกกันขึ้นไปอีก 3 กอง คือ

1. กองพระมหาเทพและพระยาวิเศษศักดิ์ยกขึ้นทางเมืองมหาชัย เมืองพ็อง เมืองพน
2. กองพระราชรินทร์ยกขึ้นไปทางเวียงจันทน์ไปตีเมืองพนบรรจบกับกองทัพฝ่าย

เหนือ

3. กองทัพฝ่ายเหนือ เจ้าพระยาธรรมาธิกรณาธิบดี (สมบุญ) เป็นแม่ทัพยกออกจากกรุงเทพฯ ณ เดือนยี่ ขึ้น 6 ค่ำ เดินทางขึ้นไปทางเมืองพิชัยไปตั้งรวมพลที่ปากลาย เพื่อรับรูดขึ้นไปตีเมืองแกลงหัวพันทั้งหก

กองทัพบก ทหารเรือไทยไปรบจนจนถึงเมืองโจค บังเอิญกองทัพเรือทำการอ่อนแอ ในที่สุดทัพไทยต้องถอยหมด เจ้าพระยาพรคลัง (ดิศ บุนนาค) ถอยทัพเรือมาพักอยู่จันทบุรีแล้ว เจ้าพระยาบดินทรเดชาจึงถอยทัพบกมาตั้งมั่นอยู่เมืองพระตะบอง

ฝ่ายเขมรรู้ว่ากองทัพไทยทำการไม่สำเร็จต้องถอยกลับ ก็พากันก่อการกำเริบต่อสู้กองทัพไทย ที่ตั้งรักษาเมืองสำคัญของเขมร และระดมทำร้ายกองทหารไทยย่อย ๆ ที่ล่าถอยจากเมืองญวนเสียหายมาก นายทัพนายกองไทยและเขมรที่เจ้าพระยาบดินทรเดชาให้อยู่รักษาเมืองพนมเปญ อาทิ พระยาราชโยธา จมื่นสมุหพิमान พระยาอภัยพิเบศ (เชด) เจ้าองค์อิม เจ้าองค์ด้วง เมื่อทราบข่าวเขมรหลายเมืองก่อการกำเริบซึ่งอาจจะสมทบกันไปประชิดเมืองพนมเปญอีกเกรงว่ากำลังที่มีอยู่จะต่อต้านไม่ไหวจึงรีบกวาดต้อนครัวเมืองพนมเปญมาพักอยู่เมืองโพธิสัตว์ พวกเขมรกำเริบก็ได้ตามมาทำร้ายกองทัพไทยที่ตั้งรักษาด่านก็ช่วยป้องกันชาวเมืองพนมเปญ และจับไล่พวกเขมรแตกพ่ายไป

ฝ่ายองค์เจียนกุญ แม่ทัพญวนเห็นว่ากองทัพไทยถอยกลับหมดแล้วจึงให้องค์จันเบยคุมพล 1,000 พาสมเด็จพระอุทัยราชา (นักองค์จันทร) ขึ้นมาตั้งอยู่เมืองพนมเปญ ถึงเดือนยี่สมเด็จพะอุทัยราชาประชวรไข้พิษถึงพิราลัย ญวนจึงยกนักองค์อิมเจ้าหญิงราชธิดาสมเด็จพะอุทัยราชาให้เป็นเจ้าเมืองพนมเปญโดยตำแหน่ง (เพราะราชบุตรไม่มี) แต่สิทธิขาดอยู่กับญวนสิ้น

ส่วนที่เมืองพระตะบอง พระยาอภัยพิเบศ (เชด) ถึงอนิจกรรม จึงทรงพระกรุณาโปรดให้เจ้าพระยาบดินทรเดชาสมุหนายกแม่ทัพใหญ่สำเร็จราชการดำเนินการตามกระแสพระบรมราชโองการให้ยกเจ้าองค์อิมขึ้นเป็นผู้ปกครองเมืองพระตะบองอำพรางจนกว่าเหตุการณ์ในเมืองเขมรสงบเรียบร้อยแล้ว จึงจะทรงพระราชดำริเชิดชูอิสริยยศของเจ้านายเขมรให้สมควรยิ่ง ๆ ขึ้นไปอีกแล้วโปรดให้เจ้าพระยาบดินทรเดชากลับเข้ากรุงเทพฯ

ทางเหนือและทางอีสาน กองทัพไทยมีพระยารรมาเป็นแม่ทัพยกขึ้นไปโดยสะดวกทำการเกลี้ยกล่อมบ้าง กวาดต้อนบ้าง ตามสมควรแก่เหตุการณ์ ขยายเขตไปจนถึงเมืองพวน

เมืองพวนนั้นอยู่ใกล้อาณาเขตนครเวียงจันทน์ และดินแดนด้านตะวันออกก็ติดต่อกับอาณาจักรญวน

ส่วนดินแดนประเทศลาวซึ่งเป็นเมืองประเทศราชของไทยมาช้านานระยะที่สงครามด้านตะวันตกติดพม่ายังติดพันอยู่นั้น เวียดนามได้หนุนหัวเมืองต่าง ๆ ก่อการแข็งข้อขึ้น เป็นเหตุให้เมืองประเทศราชทั้ง 2 เมือง คือเมืองเวียงจันทน์ซึ่งอยู่ทางตอนใต้ และเมืองหลวงพระบางซึ่งอยู่ทางตอนเหนือ กับบรรดาหัวเมืองต่าง ๆ แข็งข้อ โยนอ่อนไปขอกำลังทหารญวนเข้ามาตั้งเป็นกองกำลังตามเมืองต่าง ๆ จนเป็นเหตุให้เจ้าอนุวงศ์แห่งเมืองเวียงจันทน์ได้ก่อการกบฏขึ้นในแผ่นดิน พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว

สงครามอินโดจีนได้ขยายตัวกว้างขวางมากขึ้น พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดให้พระยาธรรมราชาธิบดีเป็นแม่ทัพไทยส่งกองทัพพร้อมสรรพาวุธขึ้นไปหลายทาง ขยายเขตการต่อสู้รบเข้าไปในดินแดนประเทศลาว เพื่อผลักดันกองทหารญวนให้พ้นจากเขตราชอาณาจักรลาวอีกทางหนึ่ง

เจ้าพระยาบดินทรเดชารายงานว่าเมื่อยกกองทัพไปถึงเมืองพิชัย แขวงหลวงพระบาง ได้แจ้งข่าวไทยยังบรรดาอุปราชเจ้าเมืองหัวพันทั้งห้าทั้งหกกับเมืองพวน เมืองมหาชัย เมืองคำเกิด เมืองคามมอ เมืองรัง เมืองพรอ เมืองชุมพร เมืองตะโปน ซึ่งเป็นเมืองลาวข้างฝ่ายตะวันออก ซึ่งขึ้นกับเมืองเวียงจันทน์ อันเป็นข้าขอบขัณฑสีมากรุงเทพมหานครมาแต่เดิม ว่าบัดนี้ไทยได้ย้ายศูนย์การปกครองไปตั้งที่เมืองหนองคาย บรรดาหัวเมืองต่าง ๆ ที่เคยขึ้นกับเวียงจันทน์ไปแจ้งเมืองกับญวน บัดนี้กองทัพไทยจะเข้าตีเมืองพวน เมืองมหาชัย แล้วจะเดินทัพไปปราบหัวเมืองทั้งห้าทั้งหกตามลำดับ หากบรรดาเมืองต่าง ๆ อ่อนน้อมถือปฏิบัติตามธรรมเนียมประเพณีเดิมก็ให้แจ้งมา จะได้ไม่ยกกองทัพไปทำสงครามปราบปรามให้เดือดร้อน

บรรดาเมืองต่าง ๆ เหล่านั้น จึงอ่อนน้อมแต่ขอขึ้นกับเมืองหลวงพระบางแทนหนองคาย ซึ่งบรรดาลาว หัวเมืองทั้งห้าทั้งหกต่างอ่อนน้อมยอมเข้าสวามิภักดิ์คืนน้ำพิพัฒน์สัตยาเป็นข้าขอบขัณฑสีมาขึ้นกับเมืองหลวงพระบางตามเดิม รวม 48 หัวเมือง

ทัพพระยาบดินทรเดชากวาดต้อนลาวพวน เข้ามาในไทย พ.ศ. 2377

ปีมะเมียจอศอก (พ.ศ. 2377) พระยาบดินทรเดชาแม่ทัพไทยสั่งการให้กวาดต้อนผู้คนลาวพวนไม่ให้เป็นกำลังญวนต่อไป หนังสือราชการตอนหนึ่งกล่าวว่า เห็นว่าจะเกลี้ยกล่อมเอาพวนไปสิ้น จะตกค้างอยู่บ้างก็ให้กำชับเจ้าเมืองท้าวเพี้ย เมืองหนองคาย เมืองหนองหาร เมืองไชยบุรีให้แต่งผู้คนรักษาด่านทางสืบสวนฟังข้อราชการ จงกวาดจับให้ระวังระไวอย่าให้พวนซึ่งกวาดมาแล้วหนีกลับไปบ้านเมืองได้ เข้าฤดูแล้งก็ให้คิดเกลี้ยกล่อมเอามา ถ้าเห็นว่าจะเอามาโดยดีไม่สิ้นพวนยังตกค้างอยู่ จึงจะโปรดให้กองทัพไปตีกวาดเอามาให้สิ้น อย่างให้เป็นเชื้อสายทางเสบียงอาหารกับข้าศึกต่อไปได้ และครอบครัวพวนซึ่งได้มานั้นจะจัดแจงไว้ที่หัวเมืองตามท้องตราซึ่งโปรดขึ้นมาครั้งนี้ ถ้าเจ้าเมือง ท้าวเพี้ยจะวิวาทว่ากล่าวเกี่ยวข้องกันด้วยครอบครัวประการใดก็ให้พระราชรินบังคับบัญชาตัดสินให้เป็นอันสำเร็จให้ว่ากล่าวประณับประนามอย่างให้มีความอริวิวาทกันแก่กันจะได้ช่วยกันรักษาเขมรแดนบ้านเมือง

ญวนผนวกกัมพูชาไว้ในอาณาจักร พ.ศ. 2378

ฝ่ายพระยาบดินทรเดชา หลังจากออกจากเมืองพระตะบองเข้ามารับราชการในกรุงเทพมหานคร ฝ่ายไทยก็เพียงแต่คอยระวังเหตุไม่ให้เขมรด้านใต้และญวนรุกล้ำเขตแดนกัมพูชาที่ไทยครอบครอง หรือแอบแฝงเข้ามาปลุกปั่นผู้คนเกลี้ยกล่อมคนเขมรแล้วคอยหาข่าวสาร

เหตุการณ์เมืองเขมรฝ่ายใต้ จนได้ความว่าเมืองพระอุทัยราชา (นักองค์จันทร์) ถึงแก่พิราลัยแล้วญวนเปลี่ยนยุทธวิธีจากการควบคุมเขมรไว้ฐานะเมืองประเทศราชกลับเป็นมุ่งเอาดินแดนเขมรผนวกเข้าเป็นส่วนหนึ่งของดินแดนญวนเสียทีเดียว ญวนตั้งค่ายใหญ่ทางตอนเหนือพนมเปญ ซึ่งเป็นค่ายที่ทำด้วยไม้จริงใหญ่ 3 ลำ ทำสองซีกปีกเป็นค่ายสูงประมาณ 6 สอก กว้างยาวสี่เส้นเศษ พุนดินเป็นเชิงเทินเสมอปลายเสาค่าย หนาประมาณ 8 สอก ขุดคู 3 ด้านหน้าค่ายมีประตู 4 ประตู มีสระน้ำอยู่ในค่ายกว้างประมาณ 10 วา ยาว 10 วา มีทหารอยู่ประจำประมาณ 5,000 คน โดยมีแม่ทัพใหญ่ชื่อองค์ตวง (ตาง) แม่ทัพรองชื่อองค์ยอน (องค์ยอน) ได้ฆ่าขุนนางเขมรลงหลายคน และบังคับให้ขุนนางเขมรแต่งตัวแบบญวน และได้อพยพผู้คนพ่อค้าเข้ามาตั้งโรงเรียนค้าขายอยู่ทั่วเมืองพนมเปญ เป็นเหตุให้พระยาพระเขมร และขุนนางหวาดระแวงญวนมากขึ้น และหวนกลับมาหาเจ้านายที่เหลือ คือเจ้าองค์อ้อมและเจ้าองค์ด้วง ซึ่งไทยทำนุบำรุงให้ดำรงพระยศในฐานะเจ้าประเทศกัมพูชาฝ่ายเหนือ และใครจะขอเชิญไปเป็นกษัตริย์ปกครองเขมร

ฝ่ายกองทัพเจ้าพระยาธรรมมาธิยักขึ้นไปฝ่ายเหนือและภาคอีสาน บรรดาหัวพันทั้งห้าทั้งหก ขอมอ่อนน้อมขอขึ้นกับไทยฝ่ายเดียว โดยไม่ต้องรบราฆ่าฟัน

หัวพันทั้งหกอยู่ในเขตสิบสองจุไทยแต่ใกล้กับนครหลวงพระบาง นับว่าเดิมมี 5 เมือง พระเจ้ากรุงศรีรัตนาคคนหุด ทรงตั้งท้าวพระยาลาวออกไปเป็นตำแหน่งหัวพันปกครอง ต่อมาเพิ่มขึ้นอีกเมืองหนึ่งจึงรวมเรียกว่าเมืองหัวพันทั้งหก คือเมืองเหิม เมืองเชียงคอบ เมืองจำเหนือ เมืองจำใต้ เมืองโสม เมืองชว

การรบในดินแดนกัมพูชาซึ่งตึงกำลังมาตลอดปีนั้น ขุนนางเมื่อเห็นญวนจัดการกำลังขุนนางเขมรและพยายามผนวกดินแดนเขมรเข้าเป็นส่วนหนึ่งของญวนเช่นนั้น ก็ลอบติดต่อกับเจ้าองค์อ้อม องค์ด้วง อัญเชิญให้ไปครองราชย์เมืองพนมเปญซึ่งไทยคาดการณ์ในอนาคตจะต้องทำสงครามกับญวนอีกแน่ จึงโปรดให้กองทัพไปตั้งค่ายอยู่ ณ เมืองจันทบุรี (ค่ายเนินวง) มีเจ้าพระยาพระคลังเป็นแม่ทัพคุมพลประมาณ 8,000 คน กับให้พระยาราชวังสันคุมคน 3,000 คนไปตั้งอยู่ที่เกาะกง คอยสับรับฟังว่าเมื่อใดเขมรหมดความนิยมในญวน ถึงกับพร้อมใจกันต่อสู้เพื่อขับไล่ญวนเมื่อใดแล้วเขมรจะต้องพึ่งไทยให้ช่วยป้องกันชีวิต จำเป็นที่ไทยจะต้องเตรียมกำลังไว้ให้พร้อม เพื่อจะได้ช่วยเขมรในวาระต่อไป พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดให้พระยาบดินทรเดชาขึ้นไปตั้งกองทำบัญชีพลเมืองทางภาคอีสาน ในขณะที่ญวนส่งกองกำลังทหารเข้ามาตั้งค่ายสะสมกำลังบางส่วนอยู่ที่แก่งพราหมณ์ เมืองพวน มีกำลังพลญวน – ลาว ประมาณ 1,000 คน

การที่ญวนส่งกองทัพเข้าตั้งค่ายที่เมืองพวนตั้งแต่ พ.ศ. 2379 นั้น ไทยเข้าใจว่าญวนหมายจะเอาเมืองพวนเป็นเมืองหน้าด่านสำหรับทางลำเลียงอาหารกองทัพญวนในวันข้างหน้า ไทยจึงคอยหาโอกาสที่จะส่งกองทัพขึ้นไปขับไล่ญวนและจัดการเมืองพวนให้เรียบร้อย

ส่วนดินแดนกัมพูชานั้น เมื่อญวนตั้งหน้าบีบคั้นและตัดทอนกำลังเขมรมากเข้า บรรดาเจ้าหญิงราชธิดาสมเด็จพระอุทัยราชา ถูกญวนอพยพไปไว้ในเมืองญวน พระยาเขมรคนในเข้มแข็งก็ถูกญวนหาเรื่องกำจัดเสียบ้าง ส่งไปเมืองญวนบ้าง พระยาเขมรที่เหลือก็ระส่ำระสาย พวกกันครุ่นคิดสังหารญวน โดยหวังที่จะชิงกำลังฝ่ายไทยอีก และจะขอเจ้าเขมรออกไปปกครองสืบสันตติวงศ์ แต่พวกหนึ่งอยากได้นักกองค้อม แต่พวกหนึ่งอยากได้นักกองค้อมด้วงมากกว่า จึงให้คนมาลักลอบชวนนักกองค้อมด้วงก่อน เป็นเหตุให้เจ้าเขมรทั้ง 2 เกิดแค้นแย้งกันอีกทั้ง ๆ ที่บ้านเมืองตกอยู่ในการปกครองญวน เจ้าองค์อ้อมมีหนังสือกล่าวโทษองค์ด้วงว่าพยายามเกลี้ยกล่อมชาวเมืองจะอพยพหนีไปเมืองพนมเปญ พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว จึงโปรดให้คุมเจ้าองค์ด้วงและพรรคพวกเข้ามายังกรุงเทพมหานคร

พระนั่งเกล้าเจ้าฯ สร้างเมืองพระตะบองให้นักกองค้อม

พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดให้พระยาบดินทรเดชาเดินทางจากภาคอีสานไปยังเมืองพระตะบอง มีรับสั่งไปด้วยว่าถ้าเห็นเป็นการสมควรให้จัดการก่อสร้างเมืองพระตะบองเพิ่มเติมสิ่งที่จำเป็นให้พร้อมเพื่อให้เมืองมั่นคงแข็งแรงคงงามมีสง่า จะได้เป็นที่เชิดชูเกียรติคุณเจ้าองค์อ้อมซึ่งทรงครองอยู่และสะดวกแก่การที่เขมรจะหนีร้อนมาพึ่งเย็นต่อไปด้วย

นอกจากนี้ยังโปรดให้พระโหราธิบดีและพระสงฆ์ไปร่วมกันนำเทียนชัย เสาหลักเมือง ศิลาพระฤกษ์ แผ่นเงินชะตาเมือง แผ่นเงิน แผ่นทองแดงอาถรรพ์ใหญ่ แผ่นศิลอาถรรพ์ รูปราชสีมารูปช้าง รูปเต่า ฯลฯ ไปด้วย

เมืองพระตะบองที่สร้างใหม่นั้น กว้าง 12 เส้น ยาว 18 เส้น กำแพงสูง 8 ศอก หนาต้น 2 ศอก 1 คืบ หนาปลาย 2 ศอก ป้อมใหญ่ 2 ป้อม 8 เหลี่ยม ๆ ละ 6 วา ป้อมมุม 2 ป้อม 7 เหลี่ยม ๆ ละ 5 วา 5 เหลี่ยมเข้ากัน ป้อมกลาง 2 ป้อม ยาว 10 วา

เจ้าพระยาบดินทรเดชาได้ดำเนินการสร้างเมืองพระตะบองจนสำเร็จเรียบร้อยแล้วจึงเดินทางกลับมายังกรุงเทพมหานครใน พ.ศ. 2381

นักกองค้อมเผาเมืองพระตะบองหนีไปพนมเปญ พ.ศ. 2382

ในพ.ศ. 2382 เหตุการณ์ทางการเมืองภายในเมืองพนมเปญกลับซับซ้อนมากขึ้น โดยเฉพาะพวกเขมรในเมืองพระตะบองต้องการขับไล่ญวนออกไปนอกเขตเมืองพนมเปญ จึงได้ติดต่อกับเขมรฝ่ายใต้เพื่อหาช่องทางกำจัดญวนอยู่เสมอ โดยมีเจ้าองค์อ้อมเป็นหัวหน้า จนกระทั่งในปลายปีนั้นเอง เจ้าองค์อ้อมเอาใจออกห่างจากไทยหันไปร่วมกับขุนนางเขมรเมืองพนมเปญ ทำการลักลอบเข้าเมืองหลายครั้ง แล้วเข้าชิงค่ายและเผาเมืองพระตะบอง กวาดต้อนครอบครัวหนีไปเมืองพนมเปญ

พระพิทักษ์บดินทร์ (โสม) และพระนรินทรโยธา (นอง) ทราบข่าวก็ยกทัพสกัดครอบครัวที่พวกเจ้าองค์อ้อมกวาดต้อนได้คืนมาเกือบหมด แต่เจ้าองค์อ้อมหนีไปได้ พระบาทสมเด็จพระ

พระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว โปรดให้เจ้าพระยาบดินทรเดชาเร่งยกทัพใหญ่ออกไปเมืองพระตะบอง เมื่อจัดให้แม่ทัพนายกองแยกย้ายเข้าคุ้มครองค่ายเรียบร้อย โดยมีกำลังจากเมืองวัฒนานคร เมืองกบินทร์ เมืองประจันตคามสมทบกับทัพเมืองพระตะบอง เมืองเสียมราฐ เมืองมณฑลบุรีช่วยเหลือ

ฝ่ายนักกองค้อมเมื่อทำการจลาจลเผาเมืองพระตะบองแล้วได้อพยพทางเรือจนถึงปากน้ำพะเต็ง พวกญวนเขมรประมาณ 30 คน พาตัวเจ้าองค้อมและคณะจำนวนประมาณ 20 คน ไปยังเมืองโพธิสัตว์สมทบกับญวนยกกำลังเข้าโจมตีกองทหารไทย – เขมร เมื่อนักกองค้อมไปถึงพนมเปญ แทนที่ญวนจะแต่งตั้งให้ครองราชย์สมบัติกลับรับตัวส่งไปเมืองเว้หาได้สนับสนุนให้เป็นกษัตริย์แต่อย่างใด

ญวนใช้เล่ห์ทางการเมืองกำจัดกษัตริย์กัมพูชา

พระราชพงสาวดารเขมร กล่าวว่า (นิคม มูสิกคามะ, 2536, หน้า 269 - 270) นักกองค้อมหนีออกไปเมืองเขมรใน พ.ศ. 2381 ญวนก็โกรธจับตัวนักกองค้อมส่งไปเมืองเว้ แล้วก็กวาดต้อนครอบครัวอพยพเจ้านายฝ่ายเขมรส่งไปเมืองเว้เสียสิ้น ญวนเข้ารักษาเมืองเอเอง พวกเขมรโกรธแค้น ญวนจึงคิดพร้อมกันกำเริบขึ้น จับญวนฆ่าเสียทุกเมืองแล้วก็รับต่อสู้ญวนซึ่งจะมาแก้ไขคืนเอาเมืองแล้วจึงมาขอยอมอยู่ในอำนาจกรุงเทพมหานคร ขอกองทัพกรุงเทพมหานครให้ออกไปช่วยรบญวน แล้วขอนักกองค้อมผู้น้องนักพระองค์ค้อมซึ่งยังอยู่ในกรุงเทพมหานครนั้น ออกไปเป็นเจ้าเมืองเขมรสืบวงศ์ต่อไป ครั้นปลาย พ.ศ. 2382 สมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงได้ทรงจัดกองทัพไทยอุดหนุนอุปถัมภ์นักพระองค์ค้อมผู้น้องพระนักกองค้อมซึ่งเขมรรอเข้ามานั้น ออกไปพร้อมกับเขมรทั้งปวง รบกับญวนเป็นสามารรถ ครั้งนั้นญวนรู้สึกตัวว่าคิดผิด จึงพานักพระองค์ค้อมซึ่งคุมตัวไว้เมืองเว้นั้นลงมาตั้งอยู่ที่เมืองโจดก เกลี่ยกลุ่มเขมรให้คืนกลับใจไปเข้ากับญวนก็หาสมประสงค์ไม่ นักพระองค์ค้อมอยู่กับญวนถึงแก่พิราลัยลงเสีย ยังอยู่แต่เจ้าผู้หญิงและเจ้าผู้ชายเล็กน้อยซึ่งเป็นบุตรหลานเจ้าเขมรที่ถึงพิราลัยนั้น นักพระองค์ค้อมเจ้าเขมรที่ไปกับกองทัพไทยมีอำนาจมากขึ้น เพราะไทยอุปถัมภ์โดยสมเด็จพระเจ้ากรุงสยามได้เจ้านายพระราชทรัพย์เกื้อหนุนในการรบนั้นเป็นอันมาก รบกันอยู่ 4 ปี จนญวนระอาใจในการที่จะรบต่อไป

การสงครามระหว่างไทย – ญวน ซึ่งพลัดเปลี่ยนรุกรบติดพันกันตลอดมา บรรดาบ้านเมืองเขมรในชายฝั่งตะวันออกของทะเลสาบซึ่งใกล้กับประเทศญวน ญวนได้ส่งทหารหน่วยละ 1,000 – 2,000 คน เข้าควบคุมเมืองสำคัญไว้เกือบตลอดแนวรบ ในขณะเดียวกันดินแดนแถบด้านตะวันตกของทะเลสาบ กองทัพไทยซึ่งมีเจ้าพระยาบดินทรเดชาเป็นแม่ทัพเข้ายึดเมืองสำคัญตั้งฐานการควบคุมพื้นที่ต่าง ๆ โดยมีกองบัญชาการสำคัญตั้งอยู่ที่เมืองพระตะบองซึ่งอยู่ใกล้ชายแดนไทย

กองทัพไทยญวนแย้งจึงอำนาจกันอยู่ตลอดเวลา โดยมีประชาชนชาวเขมรซึ่งแตกออกเป็น 2 พวก พวกหนึ่งขึ้นชมไทยและสมัครสมานสามัคคี ร่วมสู้รบโดยอิงอำนาจทางการเมืองและการทหารจากกรุงเทพฯ อีกพวกหนึ่งขึ้นชมอำนาจญวนอาศัยกำลังทหารญวนเป็นหลัก การรุกรบผลักดันรุกรบผลักดันรับเป็นเช่นนี้เกือบ 7 ปี จนกำลังทั้งสองฝ่ายอ่อนกำลังคน ในที่สุดในปี พ.ศ. 2383 กองทัพไทยได้เข้าล้อมทหารญวนที่เมืองโพธิสัตว์หรืออุคงมิชัยซึ่งอยู่ทางด้านตะวันตกของทะเลสาบไว้ได้

ญวนยอมแพ้ไทยที่เมืองโพธิสัตว์ พ.ศ. 2383

หลังจากที่ทัพไทยเข้าล้อมเมืองโพธิสัตว์แม่ทัพญวน 2 คน ได้ให้ทหารออกมาเจรจากับเจ้าพระยาบดินทรเดชาแม่ทัพไทย ขอเจรจาความเมืองแทนการรบ โดยมีหลักการสำคัญว่าถ้าเจ้าพระยาบดินทรเดชาปล่อยให้กองทัพญวนออกจากวงล้อมโดยไม่ทำการสู้รบ ฝ่ายญวนสัญญาว่าจะนำเรื่องไปแจ้งแม่ทัพใหญ่ที่เมืองพนมเปญ ให้ญวนถอนกำลังออกจากดินแดนเขมร โดยให้เขมรส่งส่วยทั้งฝ่ายไทยและญวนทุก ๆ 3 ปี และยินยอมให้นักกองกำลังซึ่งไทยอุปถัมภ์ไว้ขึ้นเป็นกษัตริย์สืบสมบัติอาณาจักรกัมพูชาต่อไป

เจ้าพระยาบดินทรเดชาตระหนักดีว่าเมืองเขมรเป็นที่ปรารถนาของญวน ญวนรักเมืองเขมรมากนัก ญวนได้ผลประโยชน์ในแผ่นดินเขมรมาก ญวนจะทิ้งเมืองเขมรก็มีความเจ็บอาย ญวนหาปล่อยเมืองเขมรไม่ ญวนจะทำแต่ที่รู้ว่าจะเป็นมิตรกับไทย เพื่อย่ำยีรบกวนเขมรต่อไป แต่พระยาบดินทรเดชาจำใจเจรจาความกับญวน โดยเฉพาะการปล่อยให้กองทหารญวนซึ่งตกอยู่ในวงล้อมของทหารไทย การรบที่เมืองโพธิสัตว์นั้น ในทางจิตวิทยาเป็นเหมือนดาบ 2 คม เป็นการท้าทายความรู้สึกของชาวเขมร กล่าวคือ

1. การที่ไทยปล่อยให้ทหารญวนรอดพ้นไปได้ นั่นอาจทำให้เขมรเห็นว่ากองทัพไทยขาดกลัวญวน ไม่กล้าทำการสู้รบ จะเป็นชนวนให้เขมรขาดความเชื่อถือ ไม่ยอมร่วมรุกรบกับกองทัพไทย

2. ถ้าเขมรรู้ความจริงว่าที่ปล่อยไปนั้นเพื่อซื้อใจแม่ทัพญวนทั้ง 2 คน คือองค์กิดกและองค์อาน ให้นำเรื่องการเจรจาความทางการเมือง โดยแม่ทัพทั้ง 2 สัญญาว่าจะเสนอแม่ทัพใหญ่ถอยออกจากพนมเปญปล่อยให้เขมรเป็นอิสระ ทั้งนี้เพื่อผ่อนปรนให้เขมรได้พักการสู้รบ จะได้ตั้งตัวปรับปรุงประเทศระดมกำลังเขมรจรรจ์ทำสงครามกับญวนต่อไป จึงปล่อยกองทัพญวนเป็นอิสระ โดยในปีเดียวกันเจ้าพระยาบดินทรเดชาโปรดขอพระราชทานกองทัพไทยอีก 5,000 คน พร้อมกับช่างทำเรือไปสร้างเรือรบเตรียมพร้อมที่จะทำการรบใหญ่กับญวนในอนาคต และขอพระยารามาออกไปเป็นแม่ทัพบังคับบัญชานายทัพนายกองไพร่พลด้วย (เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, 2503, หน้า 253 – 284)

สงครามไทย – ญวนยุติ สันติภาพกลับคืนเขมร

การอัญเชิญพระองค์ด้วงไปครองเมืองกัมพูชานั้นเป็นการรุกทางการเมืองครั้งสำคัญของไทย เพราะประเทศกัมพูชามีสภาพไม่แตกต่างจากไทย คือความจงรักภักดีในสถาบันพระมหากษัตริย์ เมื่อประเทศกัมพูชาขาดพระมหากษัตริย์ย่อมทำให้ขวัญและกำลังใจประชาชนเสื่อมลงเร่ไปถึงพระพุทธศาสนา ซึ่งเป็นสถาบันสำคัญในการหล่อหลอมชาวกัมพูชาเข้าด้วยกัน เพราะฉะนั้นเนื่องจากสิ่งของและพระวิเทโศบายพระราชทานให้เจ้าพระยาบดินทรเดชานำไปปฏิบัติในการรุกรบในครั้งนี้ชัดเจน (นิคม มุสิกคามะ, 2536, หน้า 271 – 272) กล่าวคือ

1. พระแก้วผลึก น้ำตัก 5 นิ้ว ทรงเครื่องทองคำองค์หนึ่ง ผ้าไตรเนื้อดี 10 ไตร กับเครื่องบริวารพร้อม (ปัจจุบันประดิษฐานอยู่ในวัดพระเงินในเขตพระบรมมหาราชวัง)
 2. ญวนยังคงยึดครองพนมเปญเป็นศูนย์กลางการปกครอง โดยเชิญเจ้านายเขมรฝ่ายสตรีเป็นหุ่น ปกครองบริหารราชการโดยขุนนางญวน
 3. การกระตุ้นให้ชาวเขมรร่วมใจกันถวายความจงรักภักดีในองค์พระมหากษัตริย์กัมพูชา ต้องตามคำกราบบังคมทูลของขุนนางเขมร โดยหวังว่าสถาบันพระมหากษัตริย์เป็นศูนย์กลางในการปกครองของประเทศอีกครั้งหนึ่ง
 4. ปลุกกระดมเร่งเร้าชาวเขมรได้ตื่นตัวขึ้นทำนุบำรุงพระศาสนาอย่าให้ฝ่ายญวนชาติมิฉาธิษฐิครอบงำบ้านเมือง ถ้างพระพุทธรูปศาสนาเสีย ให้พร้อมมูลกันทำสงครามด้านทานสู้รบญวนให้แข็งแรง ไว้ชื่อเสียงให้ปรากฏเกียรติยศอยู่ในแผ่นดินเมืองเขมร
 5. พระราชทานเงินทอง เสื้อผ้า ฯลฯ ให้บรรดาพระยาเขมรตามแต่ฐานะของแต่ละคน
- ครั้ง พ.ศ. 2390 พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงตั้งพระองค์ด้วงเจ้าเขมรองค์นั้นเป็นเจ้าเป็นใหญ่ในเมืองเขมรมีนามว่า สมเด็จพระหริรักษรามมหาอิศราธิบดี และทรงทำนุบำรุงให้ตั้งบ้านเมืองลงใหม่คือเมืองอุดงมีชัย นักองค์พระด้วงเจ้าเมืองเขมรคิดถึงพระเดชพระคุณจึงเพิ่มบรรณาการคือกระวานส่วยให้มากขึ้นกว่าแต่ก่อน พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวก็พระราชทานสิ่งของตอบบรรณาการ และรางวัลผู้คุมบรรณาการเข้ามา ณ กรุงเทพฯ มากขึ้นกว่าแต่ก่อน นักพระองค์ด้วงให้บุตรชายองค์ใหญ่ชื่อนักพระองค์ราชวดี เข้ามาทำราชการอยู่ในกรุงเทพมหานคร เมื่อมีเหตุอันใด หรือจะแต่งทูตไปเมืองญวนเมื่อใดก็มีไปบอกเข้ามากราบทูลฉลองต่อ โปรดยอมให้ทำจึงทำได้ การเป็นดังนั้นจึ้นรัชกาลพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวรัชกาลที่ 3 แห่งกรุงรัตน โกสินทร์

ครั้นมาถึงรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 4 แห่งกรุงรัตนโกสินทร์ การเมืองเขมรกับไทยก็เป็นที่ไปโดยปกติดังก่อน นักพระองค์ด้วงเจ้าเมืองเขมรองค์นั้น

แต่ก่อนอยู่ในกรุงเทพมหานครถึง 29 ปี จึงให้บุตรชายชื่อนักพระองค์ศรีสวัสดิ์ และนักพระองค์วรรณา เข้ามาทำราชการในกรุงเทพมหานครกับบุตรชายใหญ่

ครั้น พ.ศ. 2400 นักพระองค์ด้วง (สมเด็จพระหริรักษารามมหาอริราชดิ) เจ้าเมืองเขมรมีใบบอกเข้ามาว่าตนมีชนมายุเจริญล่วงมากไปแล้ว ขอพระราชทานให้สมเด็จพระเจ้าแผ่นดินสยามทรงตั้งนักพระองค์ราชาวดี บุตรองค์ใหญ่เป็นมหาอุปราช นักพระองค์ศรีสวัสดิ์ บุตรองค์ที่ 2 เป็นพระแก้วฟ้า ออกไปช่วยรักษาเมืองเขมร พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวก็ทรงตั้งออกไปตามซึ่งนักพระองค์ด้วงเจ้าเมืองเขมรขอพระราชทาน

เจ้าเมืองเขมรแยกตนออกจากอำนาจญวน พ.ศ. 2401

ครั้น พ.ศ. 2401 พวกแขกจามและมลายูเป็นอันมากอยู่ในเมืองเขมร (นิคม มุสิกคามะ, 2536, หน้า 272 – 273) มีความขัดเคืองแก่พระยาเขมรผู้ใหญ่ ซึ่งบังคับราชการไม่เป็นที่พอใจ กำเริบต่อสู้กับเจ้าเมืองเขมร แล้วก่อกบฏครอบครองหนีเข้าไปพึ่งเขตแดนญวน นักพระองค์ด้วงเจ้าเมืองเขมรให้ไปต่อว่าญวน จะเอาครอบครองคืน ญวนหาให้ไม่ นักพระองค์ด้วงขัดเคืองรวบรวมกองทัพแล้วบอกเข้ามายังกรุงเทพมหานครว่า ไม่ตรีกับญวนขาดเสียแล้วจะขอเป็นศึกกับญวนต่อไป การที่เขมรจะรบกับญวนได้รับกันบ้างเล็กน้อย กองทัพไทยไม่ได้ช่วยเขมรเพราะในรัชกาลที่ 4 นั้น องค์ญวนเจ้าเมืองฮาตินก็แต่งคนให้เข้ามาเยี่ยมเยียนกรุงเทพมหานคร เมื่อเรือรบตระเวนฝ่ายไทยไปถึงฮาติน ญวนก็ต้อนรับ ก็เมื่อไทยได้ฟังเรื่องแขกหนีเมืองเขมรก็ได้ช่วยต่อว่าไปแก่ญวนที่เข้ามา ญวนก็รับไปว่าแก่องค์ญวนผู้ใหญ่ในเมืองญวน ให้ว่ากล่าวไกล่เกลี่ยให้ความแล้วแก่กัน การเรื่อนั้นยังหาทันสำเร็จไม่ นักพระองค์ด้วงเจ้าเมืองเขมรก็ได้ป่วยลง และถึงแก่พิราลัยเมื่อ พ.ศ. 2403

พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว มีท้องตราบังคับให้เจ้ามหาอุปราชกับเจ้าพระแก้วฟ้า รักษาทำนุบำรุงแผ่นดินเขมรไปก่อน ต่อการศพนักพระองค์ด้วงเสร็จแล้วจึงจะแต่งตั้งให้เป็นเจ้าเมืองเขมร แล้วมีรับสั่งให้นักพระองค์วรรณาเจ้าเขมร บุตรที่ 3 ของนักพระองค์ด้วง ออกไปช่วยกับพี่ชายทำศพบิดา

นักพระองค์วรรณาออกไปปรองดองกับเจ้าพี่ชายอยู่ได้เพียง 5 เดือน พระยาพระเขมรและราษฎรในเมืองใหญ่และหัวเมืองไม่ปรองดองกัน นักพระองค์วรรณากับนักพระองค์ศิริวงศ์จึงได้หนีจากเมืองอุดงมีชัยเข้ามาพึ่งในกรุงเทพฯ และอยู่ในกรุงเทพฯ ตามเดิมเจ้ามหาอุปราชนักพระองค์ราชาวดีก็มีใบบอกฟ้องเข้ามา ความยังไม่ได้ทันชำระไม่ พวกเขมรหัวเมืองก็กำเริบขึ้น ขัดแย้งต่อเจ้ามหาอุปราช ก่อการเกิดเป็นโจรผู้ร้ายรบพุ่งกัน แล้วก็พากันเข้ามาล้อมเมืองอุดงมีชัย เจ้ามหาอุปราชกับพระยาเขมรผู้ใหญ่ที่เป็นพวกพ้องทนมิได้ ยกอพยพครอบครัวหนีเข้ามาถึงกรุงเทพฯ ขอกองทัพไทยให้ออกไปปราบปรามบ้านเมืองให้ราบคาบ เมืองเขมรเป็นจลาจลุ่นวายใน พ.ศ. 2404 – 2405

พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว จึงได้ทรงแต่งตั้งให้กองทัพไทยออกไปปราบปราม และประกาศห้ามราษฎรมิให้ลุกลามต่อไป เมื่อมีช่องแล้วจึงโปรดให้ข้าราชการมีชื่อ มีกำลังพาเจ้ามหาอุปราชกลับไปส่งที่เมืองอุดมสิข และให้อยู่ช่วยปราบปรามผู้ร้ายผู้ผิดให้สงบเรียบร้อยลงได้แล้ว จึงได้ทำการศพนักพระองค์ด้วงเป็นอันเสร็จในเดือน 7 พ.ศ. 2406 ครั้นแผ่นดินเขมรเรียบร้อยราบคาบแล้ว แม่ทัพไทยก็กลับคืนกรุงเทพมหานคร

นักล่าอาณานิคมฝรั่งเศสเข้ายึดเวียดนาม ลาว และกัมพูชา

เมื่อพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จขึ้นครองราชย์ใน พ.ศ. 2411 เป็นระยะที่ไทยต้องเผชิญกับการขยายตัวของลัทธิจักรวรรดินิยมในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้เต็มที่ ขณะที่อังกฤษขยายอิทธิพลเข้าไปในอินเดีย พม่า และมาลายู ฝรั่งเศสก็แสวงหาอิทธิพลทางการค้าและทางการเมืองในคาบสมุทรอินโดจีน โดยเข้ายึดเวียดนามไว้เป็นอาณานิคม และขยายอำนาจเข้าสู่ลาว และกัมพูชา สถานการณ์ของเมืองไทยในระบอบนั้นเป็นที่น่าวิตกอย่างยิ่ง ทั้งนี้เพราะอิทธิพลของอังกฤษและฝรั่งเศสแผ่เข้ามาติดกับพรมแดนของไทยทุก ๆ ด้าน รัชกาลที่ 5 และสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาเทวะวงศ์วโรปการ เสนาบดีกระทรวงการต่างประเทศทรงใช้ความสามารถอย่างเต็มที่ในการเจรจาทางการทูตเพื่อป้องกันเอกราชของชาติ

ในสมัยรัชกาลที่ 5 ไทยต้องเสียอำนาจการปกครองในดินแดนลาวและเขมรให้แก่ฝรั่งเศส 4 ครั้ง คือ

ครั้งที่ 1 ใน พ.ศ. 2431 เสียแคว้นสิบสองจุไทยให้แก่ฝรั่งเศส

ครั้งที่ 2 ใน พ.ศ. 2436 เสียดินแดนฝั่งซ้ายแม่น้ำโขง สืบเนื่องมาจากวิกฤตการณ์ ร.ศ. 112 เมื่อฝรั่งเศสละเมิดอธิปไตยของไทยส่งเรือรบเข้ามายังปากแม่น้ำเจ้าพระยา และมีการยิงกันที่ป้อมพระจุลจอมเกล้า นายปาวีอัครราชทูตฝรั่งเศสในขณะนั้นยื่นคำขาดให้ไทยยกดินแดนฝั่งซ้ายแม่น้ำโขง ตั้งแต่ภาคเหนือของลาวไปจนถึงแดนเขมร และให้ไทยจ่ายค่าปรับชดเชยค่าเสียหายให้แก่ฝรั่งเศสด้วย รัฐบาลไทยจำต้องปฏิบัติตาม นับเป็นการสูญเสียดินแดนครั้งสำคัญที่สุดของไทย อาณาจักรลาวเกือบทั้งหมดตกเป็นเป็นของฝรั่งเศส ในครั้งนี้ฝรั่งเศสได้ยึดเมืองจันทบุรีไว้เป็นประกันจนกว่าไทยจะปฏิบัติตามถ้อยคำตามสัญญา

ครั้งที่ 3 ใน พ.ศ. 2446 เสียดินแดนฝั่งขวาแม่น้ำโขง เพื่อแลกเอาเมืองจันทบุรีกลับคืนมา แต่ฝรั่งเศสกลับยึดเอาเมืองตราดไว้แทน

ครั้งที่ 4 ใน พ.ศ. 2449 เสียมณฑลบูรพา ไทยต้องยกมณฑลบูรพาหรือเขมรส่วนใน ประกอบด้วยเมืองพระตะบอง เมืองเสียมราฐ เมืองศรีโสภณให้แก่ฝรั่งเศสอีกครั้งหนึ่งเพื่อให้ได้เมืองตราดคืนมา ส่วนฝรั่งเศสได้ยินยอมให้คนในบังคับฝรั่งเศสที่เป็นชาวเอเชียซึ่งจดทะเบียนภายหลังวันลงนามในสนธิสัญญามาชั้นศาลไทย

รัชกาลที่ 5 รวมหัวเมืองเขมร และก่อตั้งกิ่งอำเภอกำปูลง (โป่งน้ำร้อน)

พ.ศ. 2439 พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้โปรดให้รวมหัวเมืองเขมรทั้ง 4 เมืองคือ เมืองพระตะบอง เมืองเสียมราฐ เมืองพนมสก และเมืองศรีโสภณ ให้เป็นมณฑลบูรพา และโปรดให้พระยาศักดาภิเดชวรฤทธิ (ตัน) เป็นสมุหเทศาภิบาลเป็นคนแรก (พระอภัยพิทักษ์, 2462, หน้า 11)

ช่วงเวลานี้ได้เกิดการจลาจลขึ้นที่เมืองพระตะบอง ซึ่งการจลาจลที่เกิดจากพวกแขก (ต่อมาเรียกว่ากบฏแขก) พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าฯ ได้โปรดมีรับสั่งให้พลเรือโทพระองค์เจ้าสายสนิทวงศ์นำกำลังทหารจากกรุงเทพมหานครไปปราบพวกที่ก่อการจลาจล พระองค์เจ้าสายสนิทวงศ์ก็ได้เคลื่อนทัพออกจากกรุงเทพฯ ไปยังเมืองพระตะบอง แต่การเคลื่อนทัพก็เต็มไปด้วยยากลำบากเพราะด้วยระยะทางที่ไกลมาก รวมทั้งเป็นการเดินทางในเขตทุรกันดารเป็นหลัก

เมื่อทัพของพระองค์เจ้าสายสนิทวงศ์เคลื่อนทัพมาถึงเขตพื้นที่ที่เป็นอำเภอโป่งน้ำร้อนในปัจจุบัน (ขณะนั้นยังเป็นเขตการปกครองของอำเภอท่าหลวง (อำเภอมะขามในปัจจุบัน) จังหวัดจันทบุรี) พระองค์เจ้าฯ จึงได้มีคำสั่งให้กองทัพบกชุดตั้งค่ายพักอยู่ที่บ้านของหลวงภักดี (แก่) ซึ่งในขณะนั้นหลวงภักดีดำรงตำแหน่งเป็นจางวาง

ระหว่างที่ทัพหลวงของพระองค์เจ้าสายสนิทวงศ์ตั้งค่ายพักแรมอยู่ที่บ้านของหลวงภักดีนั้น หลวงภักดีได้ปฏิบัติหน้าที่ราชการด้วยความอุตสาหะและเอาใจใส่ดูแลพระองค์เจ้าฯ และทหารในกองทัพเป็นอย่างดี จากคุณสมบัติที่หลวงภักดีได้กระทำในครั้งนั้นส่งผลให้ต่อมาหลวงภักดีได้เลื่อนยศและฐานันดรศักดิ์เป็น “พญากำปูลงพนมม โรตมภักดี” และต่อมาชาวบ้านก็เรียกบริเวณบ้านของหลวงภักดีว่าบ้าน “พญากำปูลง” มาจนถึงทุกวันนี้ (อำเภอโป่งน้ำร้อน, 2556)

ต่อมา พ.ศ. 2445 ทางราชการส่วนกลางได้พิจารณาเห็นว่าสภาพท้องที่อำเภอท่าหลวงมีอาณาเขตพื้นที่การปกครองกว้างขวาง ซึ่งจะเป็นการยากที่จะดำเนินนโยบายการปกครองได้อย่างทั่วถึง ราชการส่วนกลางจึงได้มีแนวความคิดที่จะแยกพื้นที่การปกครองของอำเภอท่าหลวงออกเป็น 2 อำเภอ โดยได้ยกฐานะหมู่บ้านพญากำปูลงขึ้นเป็นกิ่งอำเภอ โดยใช้ชื่อว่า “กิ่งอำเภอกำปูลง” ในระยะแรกให้ขึ้นอยู่ในความปกครองของอำเภอท่าหลวง จังหวัดจันทบุรี และได้ใช้สถานที่บ้านพญากำปูลงเป็นที่ว่าการกิ่งอำเภอ

23 มีนาคม พ.ศ. 2449 หลังจากไทยปกครองเมืองพระตะบอง เมืองเสียมราฐ เมืองพนมสก และเมืองศรีโสภณ ที่มีพื้นที่รวมกันประมาณ 52,000 ตารางกิโลเมตร ด้วยรูปแบบการปกครองแบบประเทศราชมาตั้งแต่ พ.ศ. 2337 และเปลี่ยนรูปแบบปกครองเป็นมณฑลบูรพาใน พ.ศ. 2439 ประเทศไทยก็ไม่สามารถที่จะต่อกรกับอำนาจของนักล่าอาณานิคมที่เดินทางข้ามน้ำข้ามทะเลมาจากประเทศตะวันตก ซึ่งเป็นประเทศที่มีแสนยานุภาพทางทหารเหนือกว่าอย่างประเทศ

ฝรั่งเศสได้ ไทยจึงจำเป็นต้องปล่อยให้ทั้ง 3 จังหวัดไปอยู่ในการปกครองของกัมพูชาที่มีประเทศฝรั่งเศสปกครองอยู่ การที่ไทยยอมยกทั้ง 3 จังหวัดให้ก็เพื่อแลกเมืองตราดและเมืองด่านซ้าย รวมทั้งเพื่อยุติกรณีพิพาทและหาข้อยุติเกี่ยวกับเส้นเขตแดนระหว่างไทยกับฝรั่งเศสให้เป็นที่สุด

โดยก่อนหน้านี้ไทยได้ทำสนธิสัญญากับฝรั่งเศสไป 1 ครั้ง คือ พ.ศ. 2446 ซึ่งการทำสนธิสัญญาทั้ง 2 ครั้ง ไทยและฝรั่งเศสได้ร่วมกันตั้งคณะกรรมการปักปันเขตแดนขึ้นมา โดยไทยได้ให้ฝรั่งเศสดำเนินการทำแผนที่เพื่อปักปันเขตแดน และช่วงปีนี้ฝรั่งเศสและอังกฤษ ก็ได้เข้ามาล่าอาณานิคมในแหลมสุวรรณภูมิไปให้อยู่ในการปกครองของตนเองด้วยเหตุผลหลากหลายประการก็ได้เตือนสอนให้คนในภูมิภาคอุษาคเนย์ได้รู้จักความว่าประเทศ และรู้จักการแบ่งเส้นเขตแดนกันอย่างชัดเจน

จนกระทั่ง พ.ศ. 2483 รัฐบาลของประเทศไทยภายใต้การปกครองของนายกรัฐมนตรีพันธุพิบูลสงคราม (ป. พิบูลสงคราม) เห็นว่ารัฐบาลฝรั่งเศสที่ปกครองกัมพูชาอยู่ก่อนเอกราชของทางที่ขีดเอาทั้ง 3 จังหวัดคือ เสียมราฐ ศรีโสภณ และพระตะบอง กลับมาอยู่ในการปกครองของไทยอีกครั้ง โดยได้ใช้โอกาสที่ฝรั่งเศสขอให้ไทยลงสัตยาบันใน “สนธิสัญญาไม้มิตรภาพกันและกัน” ที่ทำขึ้นระหว่างประเทศฝรั่งเศส ประเทศไทย และประเทศญี่ปุ่น เมื่อวันที่ 12 มิถุนายน พ.ศ. 2482 โดยไทยขอให้ฝรั่งเศสปรับปรุงพรมแดนที่ไม่ได้ความเป็นธรรม แต่ถูกปฏิเสธจากฝ่ายฝรั่งเศส ความขัดแย้งระหว่างไทยและฝรั่งเศสจึงเกิดขึ้นและขยายวงกว้างจนบานปลายกลายเป็นสงครามอินโดจีน ในปลาย พ.ศ. 2483 ทำให้ประเทศญี่ปุ่นเข้ามาตัวกลางใกล้เคียงจนเกิด “อนุสัญญากรุงโตเกียว พ.ศ. 2484” ประเทศไทยจึงได้พระตะบอง เสียมราฐ ศรีโสภณ มาอยู่ในการปกครองอีกครั้ง

ทางด้านประเทศกัมพูชาเมื่อพระสืวุธดิษฐ์ขึ้นพระชนม์ใน พ.ศ. 2484 ญ็อง เดอกูซ์ ข้าหลวงใหญ่ฝรั่งเศสประจำกัมพูชาจึงได้แสดงศักดิ์อำนาจเหนือพระบรมวงศานุวงศ์กัมพูชาด้วยการทำลายกฎหมายที่ปฏิบัติการสืบต่อกันมาเป็นพันปีด้วยการไม่นำรัฐทายาทสายสกุลของกษัตริย์สืวุธดิษฐ์สืบต่อราชย์สมบัติ โดยข้าหลวงใหญ่ฝรั่งเศสได้ไปเชิญเจ้าชายในสายสกุลนโรดมมาเป็นกษัตริย์ ด้วยเหตุที่ว่าฝรั่งเศสรับรู้ได้ว่าเจ้าชายในสายพระสืวุธดิษฐ์มีแนวคิดที่ต่อต้านฝรั่งเศสและมีการชกแจงกำลังเพื่อทำการต่อต้าน ฝรั่งเศสได้จัดแจงสถาปนาเจ้าชายนโรดมสีหนุทีในขณะนั้นมีอายุเพียง 19 ปี ขึ้นเป็นกษัตริย์แห่งกัมพูชาในเดือนกันยายน พ.ศ. 2484

ต่อมาใน พ.ศ. 2485 ได้เกิดสงครามโลกครั้งที่ 2 ฝรั่งเศสได้พ่ายแพ้สงครามต่อสหประชาชาติ เยอรมนี และเยอรมนีได้จัดตั้งรัฐบาลฝรั่งเศส (รัฐบาลวีกซ์) เป็นรัฐบาลหุ่นที่กำกับโดยเยอรมนี และรัฐบาลวีกซ์ได้ทำข้อตกลงกับญี่ปุ่นเป็นการเปิดทำให้ญี่ปุ่นเข้ามาอำนาจเหนืออินโดจีน

เมื่อสงครามโลกครั้งที่ 2 สิ้นสุดลงประเทศญี่ปุ่นอยู่ในสถานะผู้แพ้สงคราม ประเทศไทยได้ผลงานจากขบวนการเสรีไทยจึงรอดพ้นจากสถานะผู้แพ้สงคราม แต่ไทยต้องการกลับไปสู่สถานะก่อนสงครามและสมัครเข้าเป็นสมาชิกองค์การสหประชาชาติ และการที่จะเข้าเป็นสมาชิกไทยจึงจำต้องยกดินแดนที่ได้มาตามอนุสัญญากรุงโตเกียว ซึ่งรวมพระตะบอง เสียมราฐ ศรีโสภณ คืนให้ประเทศฝรั่งเศสตาม “อนุสัญญากรุงวอชิงตัน คี.ซี. พ.ศ. 2489” ดินแดนทั้ง 3 จังหวัดจึงกลับไปอยู่ในการปกครองของประเทศกัมพูชาจนถึงปัจจุบัน

ย้ายที่ว่าการอำเภอโป่งน้ำร้อนมาตั้งที่บ้านทับไทร พ.ศ. 2494

ต่อมาใน พ.ศ. 2494 ขุนประสงค์สุขการีข้าหลวงประจำจังหวัดจันทบุรีหรือผู้ว่าราชการจังหวัด ได้พิจารณาเห็นว่าสภาพพื้นที่บริเวณที่เป็นที่ตั้งว่าการกิ่งอำเภอกำปูลง เป็นสถานที่ไม่เหมาะสมกับการรองรับชุมชนที่จะมีการขยายใหญ่ขึ้นในอนาคต ด้วยเหตุบริเวณพื้นที่ที่เป็นที่ตั้งกิ่งอำเภอเป็นพื้นที่ที่ขาดแคลนน้ำบริโภคและน้ำที่มีไว้ใช้สอย เพราะว่ามีแต่ลำคลองขนาดเล็กพาดผ่านเมื่อถึงฤดูแล้งน้ำก็จะแห้งขอดไม่เพียงพอต่อการอุปโภค ถึงจะมีการขุดบ่อหรือสระน้ำก็ยังไม่สามารถเก็บกักน้ำไว้ได้ ขุนประสงค์ฯ จึงมีความเห็นว่าควรที่จะย้ายที่ตั้งว่าการกิ่งอำเภอไปยังสถานที่อื่น และขุนประสงค์สุขการีเห็นว่าพื้นที่บริเวณหมู่บ้านโป่งน้ำร้อนซึ่งอยู่ห่างจากที่ทำการกิ่งอำเภอกำปูลงไปทางทิศตะวันออกประมาณ 3 กิโลเมตร เป็นพื้นที่ที่อุดมสมบูรณ์เพราะมีลำคลองโป่งน้ำร้อนซึ่งเป็นลำคลองขนาดใหญ่มีน้ำไหลตลอดทั้งปี ขุนประสงค์สุขการีจึงได้เสนอขอย้ายที่ว่าการกิ่งอำเภอกำปูลงไปตั้งอยู่ที่หมู่บ้านโป่งน้ำร้อน โดยจึงได้เปลี่ยนชื่อจากกิ่งอำเภอพญาอำปูลง เป็นกิ่งอำเภอโป่งน้ำร้อน ต่อมาวันที่ 15 กันยายน 2494 เป็นได้รับการยกฐานะเป็นอำเภอโป่งน้ำร้อนตั้งแต่นั้นเป็นต้นมา

พ.ศ. 2496 นายโกเดช เดชปฎิยทุธ รัฐมนตรีช่วยว่าการกระทรวงมหาดไทยในขณะนั้นได้เดินทางไปตรวจราชการที่อำเภอโป่งน้ำร้อน และได้พิจารณาเห็นว่าบริเวณที่ตั้งอำเภอไม่สามารถขยายให้เจริญขึ้นได้ เนื่องจากพื้นที่ที่ตั้งว่าการอำเภออยู่ห่างจากแหล่งชุมชนและการคมนาคมขนส่ง และด้วยขณะนั้นกรมทางหลวงกำลังจะมีการก่อสร้างทางหลวงแผ่นดินจากจังหวัดจันทบุรีที่เชื่อมจากถนนสุขุมวิทไปยังจังหวัดปราจีนบุรีในสมัยนั้น (ปัจจุบันเป็นพื้นที่จังหวัดสระแก้ว) โดยทางหลวงที่ตัดใหม่ตัดผ่านหมู่บ้านทับไทร ตำบลทับไทร อำเภอโป่งน้ำร้อน ซึ่งตำบลทับไทรนี้ถือได้ว่าเป็นใจกลางของพื้นที่อำเภอโป่งน้ำร้อน นายโกเดชจึงสั่งการให้ข้าราชการในอำเภอโป่งน้ำร้อนจัดหาที่ดินเตรียมไว้เพื่อก่อสร้างที่ว่าการอำเภอขึ้นใหม่ริมถนนที่จะตัดขึ้นใหม่

และต่อมา พ.ศ. 2506 จังหวัดจันทบุรีจึงได้การอนุมัติงบประมาณก่อสร้างที่ทำการอำเภอโป่งน้ำร้อนแห่งใหม่ในพื้นที่ตำบลทับไทร และย้ายมาเปิดปฏิบัติราชการ ณ ที่ทำการอำเภอหลังใหม่วันที่ 26 เมษายน 2508 มาจนถึงปัจจุบัน

การทำสัญญาและแผนที่ปักปันเขตแดนไทย – กัมพูชา

เพื่อแลกกับจังหวัดจันทบุรีที่ฝรั่งเศสยึดไว้ ไทยต้องยกพื้นที่ฝั่งขวาแม่น้ำโขงให้กับฝรั่งเศส ได้แก่บริเวณทิวเขาหลวงพระบาง และทิวเขาพนมดงรักตามสนธิสัญญา ลงวันที่ 13 กุมภาพันธ์ พ.ศ. 2447 (นิคม มุสิกคามะ, 2536, หน้า 274 – 275) สำหรับเขตแดนบริเวณทิวเขาพนมดงรัก ในข้อหนึ่งดังนี้

เขตแดนในระหว่างกรุงสยามกับกรุงกัมพูชานั้น ตั้งแต่ปากคลองสคงโรตลูดอส ข้างฝั่งซ้ายทะเลสาบเป็นเส้นเขตแดนตรงทิศตะวันออก ไปจนบรรจบถึงคลองกะพงจาน ตั้งแต่ที่นี่ต่อไปเขตแดนเป็นเส้นตรงทิศเหนือไปจนบรรจบถึงภูเขาพนมดงรัก ต่อนั้นไปเขตแดนเนื่องไปตามแนวยอดภูเขาปันน้ำในระหว่างดินแดนน้ำตกน้ำมูลอีกฝ่ายหนึ่งจนบรรจบถึงภูเขาผาด่าง แล้วต่อเนื่องไปข้างทิศตะวันออกตามแนวยอดภูเขานี้จนบรรจบถึงแม่โขง ตั้งแต่ที่บรรจบนี้ขึ้นไปแม่โขงเป็นเขตแดนของกรุงสยาม ตามความข้อหนึ่ง ในหนังสือสัญญาใหญ่ ณ วันที่ 3 ตุลาคม ร.ศ. 112 (พ.ศ. 2447)

ในช่วงนี้ได้มีการจัดตั้งคณะกรรมการปักปันเขตแดนระหว่างสยามกับฝรั่งเศสทำแผนที่คณะกรรมการปักปันเขตแดนขึ้น ด้วยมาตราส่วน 1/200,000 แสดงเส้นเขตแดนตามสนธิสัญญา พ.ศ. 2447 ไว้ในตอนทิวเขาหลวงพระบาง มีแผนที่ 5 ระวัง และตอนทิวเขาพนมดงรัก มีแผนที่ 6 ระวัง ซึ่งเส้นเขตแดนในตอนล่าง 3 ระวังเป็นการเขียนไปตามเขตแดนของเมืองเสียมราฐ กับเมืองพระตะบองแล้วตัดเอาจังหวัดตราดไปเป็นของฝรั่งเศส

เพื่อแลกกับอำนาจศาล เมืองด่านซ้ายและจังหวัดตราด ไทยยอมยกเมืองเสียมราฐและพระตะบอง ซึ่งเป็นดินแดนที่ค่อนข้างแห้งแล้งแต่เต็มไปด้วยมรดกทางวัฒนธรรม เพราะมีซากเมืองพระนครและบรรดาโบราณสถานต่าง ๆ เกือบ 600 แห่ง ในพื้นที่จังหวัดเสียมราฐและพระตะบอง รวมทั้งปราสาทเขาพระวิหาร ให้กับฝรั่งเศส และมีการทำหนังสือสัญญาลงวันที่ 23 มีนาคม พ.ศ.

2450